Я. ЛОЖКІН

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО

ГК625
Л681

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Я. ЛОЖКІН

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО

КОРОТКИЙ ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС
З ІСТОРІЇ ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1928

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ
2008

[855]

Перша Друкарня
Державного Видавництва України
імени Г. І. Петровського
Харків

ГКЬ25
Л 681

Библиотека
Института Ленина

сф
15606

282
28
119234

Укрголовліт № 3224. 1927. Зам. № 675. Тираж 5000.

Історію червоних козаків треба знати всім робітникам та селянам УСРР і насамперед—нашій молоді. Треба знати про те, як робітники та селяни, перебуваючи в лавах Червоної армії, здійснювали свою бойову спілку під керовництвом комуністичної партії, своїми грудьми захищали здобутки Жовтневої революції, очищали шлях для успішного мирного соціялістичного будівництва. Нехай кожний робітник і селянин, вивчаючи славетні сторінки бойової діяльности, вчиться на їхньому прикладі, як боротись і перемагати наших класових ворогів, що з ними неминуча смертельна сутичка.

Н. Каширин

5 6
85

Організація червоного козацтва

Пролетарська революція на Україні й червоне козацтво

Пролетарська революція на Україні в своєму розвитку, в набиранні своєї сили мала багато більше перешкод і труднощів, ніж у Росії. Коли класові суперечності в Росії після скинення самодержавства не тільки не зрівнялись, а, навпаки, загострились, то на Україні вони довгий час приховувались національними інтересами, боротьбою за національне визволення українського народу. Класова боротьба на Україні переплiталася з національним рухом; це звязувало сили пролетарської революції, гальмувало її бурхливий і поривний хід.

Після Лютневої революції українська буржуазія в особі своїх партій зуміла стати на чолі національного руху на Україні. Центральній Раді, раді українських буржуазних партій, навіть пощастило утворити щось подібне до національного уряду — Генеральний Секретаріят. В прагненні до національного визволення, в боротьбі за «самостійність»

України, відбулась на деякий час згода української буржуазії із селянством і навіть з деякою частиною українського пролетаріяту. В значній мірі цій згоді сприяла політика Тимчасового Уряду.

Тимчасовий Уряд боявся відокремлення й незалежности України і тому, що Україна для російської буржуазії була ласий шматок, і тому, що через неї проходив військовий фронт, та ще така його ділянка, на якій готувалось атаку проти німецького та австрійського імперіялізму. Боячись втратити Україну й зірвати фронт, уряд Керенського, приховуючися революційною балаканиною, продовжував царську політику утиску національних інтересів і прагнень українського народу. Наприклад, він наважився заборонити II військовий з'їзд українських частин армії. Така політика не затримувала, а, навпаки, додавала сили національному рухові, загострява прагнення до самостійности і разом з тим зміцняла позиції буржуазної Центральної Ради, її уряду — Генерального Секретаріяту.

Жовтневий переворот застав Україну вже підготовлену до пролетарської революції. Пролетаріят та селянська біднота, борючись за національне визволення і навіть підтримуючи в цій боротьбі Центральну Раду, йшли з більшовиками до пролетарської революції.

На Лівобережжі, як тільки одержано перші звістки про Жовтневу революцію, влада перейшла до рад.

Але на Правобережжі влада опинилася в руках Центральної Ради.

Засудивши Жовтневий переворот, Центральна Рада проголосила Українську Народню Республіку і взялася громити пролетарську революцію під виглядом боротьби за «самостійність» України. Малюючи більшовиків «москалями», ворогами національного визволення українського народу, Центральна Рада зуміла обдурити селянство, поставити його проти пролетаріяту. Почалось переслідування більшовизму: роззброєння більшовицьких частин, розгін більшовицьких профспілок, рад, партійних організацій. На допомогу Центральній Раді в цій справі стали царський генерал Щербачов, що командував румунським фронтом, Скоропадський, майбутній гетьман, і численне офіцерство, що втекло з Росії із міністром Тимчасового Уряду Верховським на чолі.

Центральна Рада ставала на шлях контр-революції. Більшовики, ввесь час викриваючи контр-революційну суть Центральної Ради, наважились одверто виступити проти неї. Не довго довелося ждати на новий злочин Центральної Ради. Щоб забезпечити собі більшість на Всеукраїнському З'їзді Рад, що повинен був зібратися в грудні 1917 року, вона енергійно заходилась вербувати куркулів як делегатів на З'їзд. Вербували їх як-найбрутальніш: куркулі просто надсилали своїх делегатів з фальшованими мандатами, а Центральна Рада вважала

ці мандати за справжні. Більшовики пробували опротестувати вчинки Центральної Ради; тоді радівці вигнали більшовиків з мандатної комісії. Коли спритно підроблений Центральною Радою З'їзд зібрався, більшовики й частина делегатів назавжди порвали з Центральною Радою й переїхали з Києва до Харкова. Тут якраз відбувався З'їзд Рад Криворізького та Донецького басейну. З'їзд, доповнений представниками робітників та селян Правобережжя, оголосив себе вперше Всеукраїнським З'їздом Рад Салдатських та Селянських Депутатів. Оголосивши на Україні Радянську владу, він обрав Центральний Виконавчий Комітет України [1]), що виділив радянський уряд — Народній Секретаріят.

На Україні утворилось дві влади: в Києві був Генеральний Секретаріят Центральної Ради, в Харкові — Народній Секретаріят. На боці радянського уряду були робітники та селянська біднота, що її не раз уже обдурила Центральна Рада. Не покладаючи надії на довір'я пролетаріяту й широких мас селянства, Центральна Рада стала організовувати боротьбу проти Народнього Секретаріяту. Спочатку головну її силу становили українізовані полки старої царської армії. Але ці полки були ненадійні, заражені демобілізаційними настроями і не годились для боротьби з радянським урядом. Тоді Центральна

---

[1]) Він тоді звався «ЦИКУК».

Рада перейшла до широкої організації добровільних національних загонів «вільного козацтва». Загони ці утворювались ще до Жовтневої революції і набирались найбільше з офіцерства, студентства та куркулів. За організацію та виховання їх взявся Петлюра.

Щоб звязати «вільне козацтво» із спогадом про запорізьке козацтво і з революційною минувшиною України, загонам давалось історичні ім'я — Богдана Хмельницького, Дорошенка, Мазепи, Шевченка тощо; інтелігенція намагалась огорнути збройну силу Центральної Ради серпанком романтизму, оздобити ореолом лицарства Запорізької вольниці, героїчної боротьби з царською Московією. По суті же «вільне козацтво» було фашистською організацією.

Проти війська Центральної Ради Народній Комісаріят взявся організовувати свою збройну силу. Робітничих загонів Червоної гвардії було дуже мало для перемоги революції; сама собою народилась думка про утворення червоного козацтва у протилежність «вільному козацтву». В перших лавах його повинна була стати селянська біднота, незадоволена Центральною Радою за відтягання передачі селянам поміщицької землі.

8 січня року 1918 Народній Секретаріят ухвалив постанову про організацію на Україні Червоного козацтва. В постанові цій говорилось: «Доручається Військово-Революційному

Комітетові при Центральному Виконавчому Комітеті Робітничих, Селянських та Салдатських Депутатів взятись за організацію Червоного козацтва в загальноукраїнському маштабі, за керовництвом робітничо-селянського уряду України».

Не минуло й трьох день, як Червоне козацтво вже було організоване.

Як це сталося?

В Харкові, в числі багатьох частин, стояв на Москалівці 2-й запасний український полк з трьох куренів [1]). Два курені цього полку, 1-ий і 2-ий, перебували під впливом петлюрівських старшин і були надійною силою Центральної Ради; 3-ій, що ввесь складався із рядових салдатів, яких уже розпропагували більшовики (Кулик, Євгенія Бош, Віталій Примаков), не від того був, щоб підтримати Народній Секретаріят.

Вночі проти 10 січня (за старим стилем проти 28 грудня), коли вирішено було роззброїти 2-ий український полк і утворити з його революційної частини осередок Червоного козацтва, до цього куреня з'явився Віталій Примаков, майбутній проводир і організатор Червоного козацтва. Розшукавши знайомих

---

[1]) Курінь — батальйон.

салдатів, він за допомогою кількох своїх товаришів зумів зібрати і озброїти дві сотні — 9-у й 11-у.

О другій годині ночи обидві сотні після арешту чергового старшини вийшли з казарм у двір, оточили 1-ий і 2-ий курені і за командою самого Примакова зробили на них напад.

Ось як це було зроблено.

«Ми з товаришем Примаковим,— пише в своїх спогадах один з учасників роззброєння полку, т. Кулик,— ночували в тій кімнатці, де містилась каса Народнього Секретаріяту. Це були перші тижні існування радянського уряду України.

Цього незабутнього вечора, 9 січня 1918 року, Примаков сказав:

— Ти краще не роздягайся; має бути вночі дуже цікаве діло.

— А що, чи не готується, бува, напад на касу?

— Ні, цього разу ми, мабуть, самі нападати будемо.

Мене це трохи здивувало. На кого ж ми збираємось нападати?

Примаков дав мені зрозуміти:

— Будем роззброювати 2-ий український полк!

Я дуже зрадів із звістки про майбутне роззброєння цього полку Центральної Ради. Останніми днями доводилось що-раз частіше чути нарікання, що борються з цією справою. Знав я, що Примаков уже досить довгий час провадить роботу, розкладаючи

полк, що є там у нього «свої хлопці». Тому надзвичайно простим і легкоздійсненним здався мені план роззброєння, що його він розвивав.

— Дев'ята й одинадцята сотні — зовсім наші. Ми підемо в помешкання дев'ятої сотні, заарештуємо чергового старшину, роздамо салдатам патрони, потім те саме проробимо й з одинадцятою сотнею. Опір можна чекати тільки від третьої кулеметної сотні, але ми з вікон помешкання дев'ятої сотні обстріляємо кулеметників і відразу залякаємо їх!

— А старшини?

— Старшини спатимуть або п'янствуватимуть після вистави, що зараз закінчиться в полковому клубі.

— Але ти кажеш, що тільки дві сотні наші. Чи справимось ми з усім полком, коли опір все-таки буде зроблено?

— Рівно о першій годині ночи приїде військовий комендант міста Войцехівський з панцерниками. Він і буде керувати роззброєнням. А до його приїзду керовництво покладено на Жарова. Обидва вони й розробили цей план.

Біля півночи ми, захопивши із собою тов. Ерліхермана, втрьох пішли на Москалівку в казарми 2-го українського полку. Всі ми були в сірих шинелях і в формених кашкетах.

— Вартовий наш? — спитали ми у Примакова.

— Ні, незнайомий, якщо буде що — звяжемо.

Однак обійшлось безпечно. Вартовий куняв і не помітив цивільних штанів Ерліхермана, що виглядали з-під салдатської шинелі.

Ми пройшли в помешкання 9-ої сотні. Примаков розшукав знайомих салдатів, ми зібрали їх у гурток і розмовляли, обмірковуючи з ними план дії. Потім зібрали всю сотню, роздали ґвинтівки, патрони. Настрій салдатів був рішучий і певний.

Незабаром потягли зляканого чергового старшину, заарештованого й роззброєного. Те саме було проблено і в 11-ій сотні.

У всьому цьому нам допомагав Жаров, що прийшов з міста. Поводився він боязко й підозріло, про віщось таємно перешіптувався про нас з найневитриманішими салдатами.

Коли я сказав про це Примакову, він гостро відповів:

— Коли на нього покладено командування, наш обов'язок коритись.

А потім додав спокійнішим тоном:

— Ми з тобою не будемо залишати його ні на хвилину. Коли підчас операції помітимо щось підозріле, попросту пристрелимо його...

...Час ішов, а взятись за роззброєння инших сотень і кулеметників ми не мали змоги. Бо все це повинно було початись лише з моменту приїзду Войцехівського з панцерниками. Мабуть, щось затримувало його. Було вже пів на другу. Салдати

стали нервуватись і боятись за щасливий кінець діла. Поводження Жарова ставало що-далі підозріліше.

Друга година. Хвилини тягнуться до болю довго. Невже невдача?

Раптом біля воріт казарми почувся шум, захрипіли мотори панцерників, затріщали постріли. Приїхали. Пора починати й нам!

Жаров злякався і став непомітний відразу. Командувати став Примаков. З його наказу всі ми кинулись до вікон помешкання 9-ої сотні, щоб обстріляти з них казарми кулеметників. Дали кілька випалів і...

І тут виявилась надзвичайно цікава річ. Тільки на початку громадянської війни було можливе щось подібне.

Виявилось, що вікна помешкання 9-ої сотні виходять на бік, протилежний казармам кулеметників. Отже, ми стріляли впусту. План виробляли Войцехівський та Жаров, а нас усіх так захопила думка про майбутнє виконання цього плану, що ми не подумали заздалегідь перевірити його здійснення.

Виручив Примаков. Вишикувавши 9-у та 11-у сотню, він швидко вивів нас у двір. Там точилась безладна часта стрілянина в чутливій темряві. Розміщення будинків ніхто з тих, що нападав, не знав. Стріляли куди зря, обстрілюючи всі вікна й вихід. Отже, ми опинились під перехресним вогнем. Серед салдатів знову почалось незадоволення:

— Що ж це вони, розтакі, по своїх стріляють!

Дотепність і правильність наказів Примакова знову заспокоїли салдатів. Витягши загін ланцюгом біля стін, Примаков вивів нас на позиції, відкіль ми могли обстрілювати кулеметників. Незабаром наші оглушливі випали приєдналися до стрілянини панцерних машин.

Проте, стріляти довелось не дуже довго. Ми розраховували, що полк відразу злякається неспо-діваного нападу. Так і сталось. Опору не виявилось ніякого. Старшини майже всі зникли, залишивши нам, яко трофеї, чимало нашвидку зірваних погонів.

Подвір'я казарми освітлилося смолоскипами, ліхтарями. З дверей виходили заспані салдати й без заперечень складали зброю в купи, біля яких варту-вали червоногвардійці.

Вдосвіта 10 січня з 9-ої та 11-ої сотні 2-го українського полку було утворено перший курінь Червоного козацтва. З півтори тисячи салдатів полку в лави його ввійшло тільки 400 чоловіка, та зате це були завзяті революційні червонці, які хотіли не на словах, а на ділі боротись за Радянську владу. За командира їхнього було поставлено Примакова.

Хто такий Примаков

Віталій Маркович Примаков народився 18 грудня 1897 року в селі Шуманах, на Чернігівщині, в сем'ї

сільського вчителя. Ще бувши гімназистом (учився він у чернігівській гімназії), ввійшов він до політичної організації учнів. Правда, ця організація не мала певного партійного напрямку, та зате вона дала Примакову загальний революційний розвиток і виховання і звязала його з соціял-демократичною організацією.

На весні 1914 року Примаков увійшов до партії і став провадити партійну роботу. В серпні 1914 року, коли загриміли гармати імперіялістичної війни, чернігівська соціял-демократична організація розкололась на «оборонців» і «пораженців». Примаков, не піддавшись патріотичному поривові, рішуче виявив себе прихильником Ленінського погляду — перетворення імперіялістичної війни на громадянську, став переконаним послідовним більшовиком. Увійшовши до більшовицької групи, він був провадив енергійну пропаганду проти війни серед чернігівських робітників і салдатів.

Взимку 1914 року Примакова й ще декількох його товаришів було заарештовано за розповсюдження революційних більшовицьких прокламацій серед салдатів і кинуто в київську в'язницю.

В Києві заарештованих судив військовий окружний суд. На суді Примаков, коли його спитали, чи визнає він вину, з гордістю сказав від імени своїх товаришів: «Так, ми поширювали прокламації й провадили агітацію проти війни, але становимо собі це не в провину, а заслугу і честь перед

Віталій Маркович Примаков

народом». Всіх підсудних, в тім числі й Примакова, царські судді присудили до позбавлення всіх прав і майна і до заслання до Сибіру на вічне поселення.

В засланні, в селах Шелаївськім та Абан, далеко від політичного життя та боротьби, Примаков не відійшов од революційного руху. У важких матеріяльних обставинах — він був дроворубом у чалдонки (сибірської селянки), молотобойцем у кузні, учнем у столярній майстерні — він не поривав звязку з групою більшовиків, що перебувала в місці його заслання. Ця група переписувалася з ЦК. Отже, Примаков завжди був у курсі партійного життя й роботи. Не відставав Примаков і в теоретичному своєму розвитку — палко й жадібно він працював у марксівському гуртку засланих. Отак, може, і загинув би на засланні Примаков, майбутній червоний генерал, якби на царизм та буржуазію не звалився перший удар робітників — Лютнева революція.

Як тільки перші відголоски Лютневої революції докотились до Сибіру, Примаков почав діяти. Рішучий і нетерплячий, він не хотів ждати свого визволення, він хотів домогтись його сам, власними руками, щоб яко мога швидше вирватись із заслання і кинутись у революційну роботу.

На селі, де жив Примаков, був пристав. До цього пристава, як тільки було одержано перші газети із звістками про Лютневу революцію, і прийшов Примаков разом із своїми засланими товаришами. Заслані спитали пристава, чи знає він про відмовлення Миколи від престолу. Пристав відповів, що наказу про це в нього нема. Тоді обачний і дотепний

Примаков поклав на стіл маніфест про відмовлення, і, коли пристав почав його читати, він швидко вхопив бравнінг, що лежав на столі. Пристав був обезброєний. Потім обеззброїли урядника і стражників.

Із заслання Примаков приїхав 10 квітня до Чернігова, потім до Києва, де й почалась його невгамовна та енергійна партійна та політична діяльність. Працюючи яко член Київського Комітету Партії, яко агітатор, журналіст, Примаков у серпні за наказом партійного Комітету ввійшов у 13 піхотний запасний полк рядовим. Від полку Примаков попав на II Всеросійський З'їзд Рад в Петроград якраз в тривожні дні Жовтня і тут уперше, не вміючи як слід стріляти, виявив несподівано таланти бойового керовника, командира, проводиря. Загін Червоної гвардії, що він його організував, успішно брав участь за його командою в бою під Пулково й узяв козацький панцерний потяг. З'їзд Рад обрав Примакова в члени ВЦВК і послав його на Україну до Харкова. В Харкові партія та Народній Секретаріят направили Примакова до 2-го запасного українського полку для політичної роботи серед салдатів.

Вирвавши за допомогою партійних товаришів з петлюрівського впливу обдурених, перетягши на бік Радянської влади тих, що хитались, і організувавши тих, що співчували, Примаков після роззброєння петлюрівців—2-го українського полку утворив 1-ий Червонокозачий полк і став його командиром і проводирем.

Проти Центральної Ради

Перший наказ

Про організацію Червоного козацтва було видано 13 січня наказа за підписом Народнього Секретаря військових справ, Шахрая, і командира Червоного козацтва, Примакова. В наказі говорилось:

«Товариші, контр-революція вийшла на одверту боротьбу з робітничо-селянським урядом Української Народньої Республіки [1]), бажаючи зірвати справу миру, пробуючи спинити революційний рух, який несе визволення всьому трудящому народові від панського ярма. Разом із заможним козацтвом, на чолі якого стоять генерали Каледін, Корнілов та царський наймит Алексеєв, з Генеральним Секретаріятом Української Центральної Ради поміщики й капіталісти піднесли стяг громадянської війни і розпалюють національну ворожнечу, бажаючи викликати бра-

[1]) Так у цьому документі названо Українську Радянську Республіку. Так часто-густо й в инших документах того часу вживали комуністи цю назву.

товбійну війну між українцями та росіянами, щоб розбити нашу сем'ю трудящого народу і погасити пожежу революції нашою братерською кров'ю...

...Для боротьби з контр-революційною силою буржуазії ми повинні поставити свою силу, силу революційного війська, яке зможе збройною рукою підтримати революцію і стерти з лиця землі ворогів українського трудящого народу. Ми переконано ухвалили організувати такий революційний загін, який, як один чоловік, стане на боротьбу з контр-революцією на Дону та на Україні — ухвалили організувати полк Червоного козацтва. Ми певні, що всі, хто бажає перемоги революційного руху, міської та сільської бідноти над поміщицько-капіталістичною контр-революцією, хто не боїться смерти за землю, за волю, мир та братерство трудящого народу,— всі як один, стануть під наш червоний прапор в лави Червоного козацтва на боротьбу за визволення від панського ярма.

Всі, хто хоче боротись проти буржуазної контр-революції, хто почуває себе вільним сином вільного народу Української Народньої Республіки,— всі записуйтесь до полку Червоного козацтва!»

На заклик першого ж дня відгукнулось 300 добровільців, і вже через день чи два Примаков рапортував Народньому Секретаріятові Української

Республіки: «700 бійців Червоного козацтва з чотирма кулеметами палають бажанням віддати свої сили на службу робітникам та селянам України й чекають наказа про виступ».

Наказа ждати довго не довелося. Українська контр-революція виступала тепер з одкритим забралом. Їй нічого було втрачати та обережно поводитись: від неї відвернулись уже не тільки робітники, але й широкі селянські маси, які не хотіли ждати скликання установчих зборів і настоювали на негайній передачі землі їм. Розвалювалась і збройна опора Центральної Ради. Більшовизм проникав у найнадійніші петлюрівські частини — гайдамацькі: вони чекали миру, а одержали проголошення війни — оголошення румунського та південно-західнього фронтів українськими. Не маючи підтримки ні в пролетаріяті, ні в селянській бідноті, Центральна Рада ставала що-раз реакційніша. Робітничі організації Центральна Рада розганяла, робітників роззброювала, проводирів їхніх кидала до в'язниць, деяких розстрілювала. Так було по-звірячому замучено і значного київського більшовика — Леоніда П'ятакова.

З кожним днем українська буржуазія та її воєнщина виявляли себе рішучіше та нахабніше. Київ став центром не тільки української, але й всеросійської контр-революції: туди із Радянської Росії з'їздились кадети і навіть монархісти.

Центральна Рада одверто звязалася з контр-революціонерами Дону, Кубани та Басарабії. Більшовиків та прихильників Радянської влади було оголошено поза законом, яко «плазунів та шпигунів». Першої половини січня вірні частини Центральної Ради — гайдамаки — розігнали в Полтаві Раду Робітничих і Салдатських Депутатів. Рада попросила допомоги в більшовицького Харкова. Громадянську війну на Україні почала українська буржуазія. На чашу ваги час було кинути зброю. На боротьбу з контр-революційною Центральною Радою і на допомогу Полтавській Раді Центральний Виконавчий Комітет та Народній Секретаріят України рушили 17 січня 1918 року армію Муравйова. В авангарді цієї армії йшов піший полк Червоного козацтва.

Бойове хрещення червонців та визволення Києва

Бойове хрещення 1-ий полк Червоного козацтва одержав 19 січня під Полтавою. Не доїжджаючи до станції, червонці [1]) вийшли з вагонів і, після обстрілу станції панцерним потягом, кинулись до міста. На станції почався бій. Бій цей червонці перенесли й переможно закінчили вже на вулицях міста. Після того, як червонці захопили почтамт та телефонну станцію, військо Центральної Ради відступило,

---

[1]) Червонці — так скорочено звались червоні козаки.

і Радянську владу в Полтаві було відновлено. Підчас бою червонці, між иншим, роззброїли юнкерів віленської военної школи, які, як монархісти, не хотіли битись за Центральну Раду. Втрати в першому бою в червонців були незначні: десять бійців убитих та кілька чоловіка поранених.

В Полтаві піший полк червонців поповнив свої лави новими добровільцями з околишніх сіл та зформував кінний дивізіон. Коні та сідла для нього захопили підчас бою в кінної петлюрівської сотні.

З Полтави кінний дивізіон Червоного козацтва, за командою Примакова, у складі армії Муравйова пішов на Київ, а піший полк залишився в Полтаві для захисту і зміцнення Радянської влади. В Києві в цей час з останніх сил вибивалось робітниче повстання проти Центральної Ради. Повстання почалось ще 16 січня. До 5 тис. київських робітників вийшли із зброєю і поставили вимогу передати владу Радам. Центральна Рада виставила проти повстанців 30-тисячний гарнізон. Робітники посіли цілу низку опорних пунктів, звязок між якими підтримували робітниці та підлітки. На бік повстанців-робітників перейшов полк Сагайдачного. Почались криваві вуличні бої. Робітники будували барикаду за барикадою, військо Центральної Ради розстрілювало барикади гарматами, вогнем панцерних машин і брало їх штурмом. Робітників, що повстали, в полон не брали: їх тут же на барикаді або розстрілювали

або кололи багнетами. Особливо мужньо й уперто бився революційний Арсенал, але й він знеміг 22 січня, коли наші шрапнелі вже рвалися над Києвом.

23 січня армія Муравйова уперлась під Києвом у Дніпро і почала енергійний штурм міста через ланцюжний, стратегічний та залізничий мости. Щоб полегшити штурм, червоні козаки, за ініціятивою Примакова, спішившись, пройшли вночі по кризі через Дніпро й зайшли в тим ворогові на барикади робітничих околиць — Куренівки та Поділля. Кілька червонців у цей час пробралося на аеродром і за допомогою червоногвардійців знищили дванадцять петлюрівських аеропланів.

Повстання, що загасло в крові, підтримане червоними козаками, знову спалахнуло. Перемогу військові Муравйова, що атакувало мости й місто, цим було забезпечено.

24 січня Київ став радянський. Центральна Рада втратила владу і втекла до Житомиру. Український радянський уряд, що негайно приїхав з Харкова до Києва, міг тепер почувати себе на Україні вільно.

Великий відступ

Окупація України

Ще не висохли чорнила на декреті Генерального Секретаріяту Центральної Ради про оголошення більшовиків німецькими шпигунами та плазунами, як представники Ради підписали мирну угоду з імператорською Німеччиною. Втративши не тільки довір'я, але й владу, Центральна Рада в боротьбі з більшовиками не спинилась перед національною зрадою та запроданством. Німцям та австрійцям було запропоновано мир та хліб, та за це колишні вороги повинні були задушити революційний рух на Україні й знищити більшовиків. Запроданську угоду було підписано 10 лютого 1918 року; через кілька день орди німецького імперіялізму ринулись на Україну.

Молода республіка оборонялась з революційною упертістю та з ентузіязмом, але погано научені військової справи, мало дисципліновані, необ'єднані спільним командуванням червоногвардійські загони бились вроздріб, кожен за свій страх і риск, і не

могли зламати й затримати наступу півмільйонової регулярної австро-німецької армії.

Бої, як і раніше, точились біля залізниць, оборонялись тільки великі пролетарські центри та узлові станції, наступали з ешелонів, відступали в ешелонах. Маневрувати загони ще не вміли.

Червонці із загонами червоногвардійців захищали Київ. Але 16 березня їх відтіль вибили німці, і вони одійшли на станцію Ромодан. З-під Ромодану під безупинними ударами німців червонокозачий полк відступив до Харкова.

Шляхом цього відступу червонці витримали під Бахмачем кривавий семиденний бій. Після падіння Харкова (9 квітня 1918 року), за який бились і червонці в жорстоких боях, червонокозачий полк було перекинено на Дін до Таганрогу та Ростова. Тут, коли підходила німецька армія, генерал Краснов учинив проти Радянської влади козацьке повстання. Червонці це повстання придушили.

В одному з боїв на донському фронті, біля ст. Крив'янської, Примаков, що виступав з полком од самого Киева рядовим бійцем, учинив сміливий подвиг.

Біля ст. Крив'янської, за дві верстви від Новочеркаську, через річку Аксай був місток. Щоб заволодіти станицею і Новочеркаськом, треба було пройти цей міст. Плоти мосту ворог узяв на свій берег, але з похвату залишив на нашому березі линву, за яку можна було перетягти плоти назад. За три-

чотири кроки від канату лежав забитий кінь. Користуючись цим конем, як прикриттям, Примаков після невдалої спроби кількох своїх товаришів підліз під великим огнем ворога до линви і схопив її. Міст було підтягнено назад, і червонці, пройшовши його, заволоділи станицею. Подвиг Примакова в такий спосіб вирішив судьбу станиці та Новочеркаську на нашу користь.

На почесній охороні радянського уряду

Опанувавши Харків, німецькі орди рушили через Донецький басейн до Таганрогу, куди переїхав Народній Секретаріят. В Донецькому басейні їм довелося витримати упертий опір шахтарів, але це не спинило їхнього руху, і в квітні Таганрог узято.

Україна була окупована. Радянський уряд Української Республіки з надійною охороною червоноказачого полку переїхав до Москви.

Партійний осередок підчас відступу

Шлях од Києва до Дону для Червоного козацтва був кривавий і важкий. Треба було дуже, по-революційному, загартуватись, щоб воля до боротьби не ослабла, щоб полк на всьому шляху свого відступу зберігав дисципліну і лад. Не всі мали цей гарт, особливо не вистачало його в селянської молоди, яка

була ладна на будь-який героїчний подвиг, але не легко переносила уперту важку довгочасну боротьбу. Треба було великого революційного авторитету й особистого прикладу, щоб з кривавих боїв і поразок полк вийшов бадьорий і міцний, з переконаною певністю в переможний кінець своєї боротьби.

Євгенія Бош. Її ім'ям було названо 1 полк червоного козацтва

Цей революційний гарт, авторитет і особистий героїзм були в невичерпанній кількості в партійного осередку Червоного козацтва.

В дні відступу від самого Києва в лавах червонців бились їхній командир Віталій Примаков, Юрій П'ятаков, Михайло Варніцин, Микола Голубенко та иншібільшовики. В штабі полку працювала Євгенія Бош, її дві дочки та ще кілька жінок членів Київського Комітету Партії. В дорозі між боями ці товариші провадили між червонцями полі-

тичну роботу, видавали газету «К оружию». Словом і ділом, закликом і особистим прикладом, коли переконанням, а коли суворим заходом партійний кадр Червоного козацтва виховував із селянських бунтарів, що чуттям перейшли до пролетарської революції, свідомих і стійких захисників Радянської влади.

Похід на Україну

Повстанцям на допомогу

Пролетарську революцію на Україні було загнано в запілля. Україна стогнала й билась під чоботом німецького імперіялізму.

Упоравшись з пролетарською революцією, німці почували себе панами. Вони вже не з прохання Центральної Ради, а з власної ініціятиви взялися хазяйнувати: одбирати в селян худобу, вертати буржуазію та поміщиків, роззброювати, приховуючись боротьбою з більшовизмом, військові частини Центральної Ради. Нарешті й саму Центральну Раду, що пробувала боязко й поважно протестувати проти відвертого грабунку України, розігнано. Влада перейшла до рук справжнього монархіста — царського генерала Скоропадського, який, щоб сховати монархічний характер своїх прагнень і вчинків, проголосив себе гетьманом. Жах розстрілів, військово-польових судів, поголовної порки, грубого примусу та грабунку навис над Україною.

Представник великих поміщиків і німецького командування, Скоропадський розвязав руки і буржуазії, і німцям. Робітничі організації розігнано, поміщики не тільки одбирали в селян землю, але стягали з них збитки і руїни, зроблені підчас революції. Німці безконтрольно реквізували й вивозили селянський хліб та худобу.

Кривава та грабунська політика Скоропадського підіймала на боротьбу не тільки пролетаріят, але й селянство.

Україна займалась вогнем стихійних повстань. По селах та хуторах утворювались партизанські загони, які кидали господарство на призволяще і йшли в ліси. Партизани нападали на великі німецькі загони, убивали окремих німецьких салдатів, псували залізничі шляхи, залізничі мости, спускали під спуховину потяги, вирізували та випалювали поміщиків та великих куркулів, які підтримували Скоропадського.

Грунт для організації повстання на Україні було підготовлено. Щоб керувати організацією їх, Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України утворив повстанський штаб на чолі з П'ятаковим та Бубновим. Штаб узявся до організації, озброєння та об'єднання повстанських штабів на Україні та звязок їхній з партією через ревкоми.

Поруч з цим штаб взявся утворювати поза Україною на нейтральній зоні кадри регулярних частин.

Напад партизан

10 червня червонокозачий полк, як основний осередок майбутньої регулярної повстанської армії, було перекинено з Москви до м. Почеп на Чернігівщині, на смугу нейтральної зони. Тут, щоб зміцнити його, було зформовано велосипедну команду на 100 машин, кулеметну команду на 8 максимів та 12 люїсів і дві нові сотні по 50 шабель кожну. Тут же провадилось і навчання козаків військової справи.

Перебуваючи недалеко від нейтральної зони, червонці за час свого перебування в Почепі (червень-липень) зуміли переправити контрабандою на Україну 1700 ґвинтівок, 22 важких кулемети й 1500 ручних гранат. Зброя ця пішла на озброєння партизанських загонів Шмідта на Полтавщині та Кропив'янського на Чернігівщині.

Повстанський рух на Україні розгортався. Загін виростав за загоном, що-раз частіше зав'язувались бої з німцями. Ревкомам, які провадили широку організаційну роботу, озброюючи та звязуючи окремі загони та групи повстанців, уже важко було стримувати стихійну партизанську зненависть до ворога. Спільний повстанський виступ став неминучий. Повстанський штаб на цю потребу зважив і на 7 серпня призначив загальне повстання.

7 серпня, ні на день пізніше, ні на день раніше, повстання почалось. На Полтавщині виступили загони Шмідта, на Чернігівщині — загони Кропив'янського.

Червонці вчинили повстання на нейтральній зоні. Вийшовши з Новгороду-Сіверського, вони захопили на річці Десні пароплав, що йшов з Чернігова, і, на-

Шмідт
Командир партизанських загонів на Полтавщині

павши вночі разом із загоном отамана Черняка на село Горобцівку, зарубали цілий німецький батальйон.

В справі захоплення пароплава уславився зухвалим завзяттям червонець Грива, матрос. Коли

Примаков вирішив пошкодити пароплавний рух по річці Десні між Черніговом та Новгородом-Сіверським; матрос Грива виїхав удень на полювання за першим пароплавом. Під виглядом рибалок, він і 12 козаків проплили на човні німецькі сторожі і сховалися в комишах. Пароплав незабаром показався. Коли він порівнявся із засідною, човен виплив із комишів. Матрос Грива гукнув капітанові:

— Візьміть нас на борт!

Капітан, почуваючи небезпеку, прискорив хід. Партизани налягли на весла, щоб здогнати пароплав. а матрос Грива влучним пострілом убив капітана.

Команда пароплава розгубилась, пасажири метушилися в паніці. Партизани враз зібрались по борту на пароплав.

Розмахуючи звичайним сувоєм паперу, хитрий матрос Грива грізно кричав:

— Руки вгору! Стій на місці! У мене динаміт! Коли хто вчинить опір — зірву пароплав.

Пароплав було захоплено. Правда, коли згодом важкий гарматень німецької артилерії попав у палубу,— його довелось кинути, зате правильне пароплавне сполучення на Десні вже було порушено. А цього тільки й вимагалось од Гриви та його загону хоробрих партизанів.

В боях під Новгородом-Сіверським, крім матроса Гриви, уславивсь і инший хоробрий хитрець, звичайний козак Романенко. Одчайдушний смільчак Грива

перехитрив ворога, а цей — своїх товаришів, що перелякались влучного артилерійного вогню ворога. Діло було ось як.

Червонокозача батарея обстрілювала німецький штаб, що сховався в новгородсіверському монастирі. Німці довго не могли найти місця нашої батареї і відповідали на наш вогонь в'яло, непевно. А наші били просто в ціль.

Червонці вже збиралися святкувати близьку перемогу, як раптом один із німецьких набоїв розірвався просто над батареєю. Наші артилеристи спочатку подумали, що це звичайна випадковість, але за першим знарядом пішов другий, третій, і за кілька хвилин батарея попала під великий обстріл. Як виявилось потім, німецький офіцер підібрав рурку нашого набою, що не розірвався, і нею визначив місце нашої батареї. Набої рвалися над батареєю один за одним, земля гула від ударів, прислугу засипало скалками та грудками землі.

Стрілянина німецької батареї ставала певнішою та настирливішою. Щоб збити німців з толку і примусити їх перенести свій огонь на инше місце, треба було відповідати стріляниною такою самою хуткою та дружньою, як і раніше. Спочатку це вдавалось, але потім, коли один із набоїв влучив і перевернув гармату, червонці-артилеристи захвилювались і, не витримавши великого ворожого вогню, порозбігались під схованки. На батареї залишились

два козаки — Романенко та Клібановський. Дарма, що товариші втекли — вони стріляли й далі. Їм кричали:

— Не форсіть, загинете марно!

Раптом Романенко одкинувся на землю і застогнав. Щоб врятувати одчайдушного смільчака від неминучої смерти, до нього з-під схованок кинулось кілька товаришів. Коли вони підбігли до нього й хотіли підняти його, він раптом скочив на ноги й зареготав.

— Дурні, та я ж навмисне впав, щоб ви побігли до гармат.

Засоромлені артилеристи, що поховались по схованках, відразу стали біля своїх гармат і почали скажену стрілянину. Німці, збиті з толку, перенесли свій вогонь на инше місце, а червонці, врятувавшись од смертельної небезпеки, накинулись вогнем своїх трьох гармат на німецьку батарею і через чверть години примусили її замовкнути.

Партизанська боротьба

На повстання німці відповідали жорстокою розправою. Село, де партизани знищили їхні загони, було спалено до цурки. Кривавим потоком розлилась на Україні німецька помста. Загони партизанів та окремі партизани, що їх жорстоко переслідували німці, пробивались до нейтральної зони,

де з них формувалось частини Української Червоної армії, яка потім визволяла Україну від німців, Скоропадського та петлюрівщини.

Червонокозачий полк після повстання було перекинено з нейтральної зони під м. Меріполля, Курської губерні, на харківський напрямок. Тут він, як і инші частини, що стояли на нейтральній зоні, починав партизанську боротьбу, яка затримувала хвилю карних експедицій, вивіз хліба до Німеччини, розганяла поміщиків та розхитувала гетьманську владу.

Але червонці-партизани на дозвіллі вчились військової справи, зміцнювали товариську єдність та дисципліну своїх бойових лав. Не всі були свідомі в цих лавах. До полку иноді вступали і злісні шкурники, аматори легкої наживи та чужого добра, п'яниці, свавільні та зухвалі хулігани, які затягали за собою найневитриманіших бійців. Червонці немилосердно розправлялися з такими людьми. Коли в один із переходів під містом Меріполлям друга кінна сотня, що складалась з партизанів отамана Бреусенка, вчинила грабунки, ґвалтування жінок та збунтувалася, перша сотня роззброїла її та спішила. Верховодів було як слід покарано: їх зарубали перед полком.

Очищуючи свої лави від карних та розкладних елементів, червонці за керовництвом політичних робітників та комсоставу готувались до нових боїв.

Визволення Лівобережної України

А бої були не за горами. 9 листопада вибухнула німецька революція; громова луна її зрушила й окупаційну армію.

Під впливом революції та комуністичної пропаганди, яку в німецьких частинах провадили більшовики та спартаківці, німецьке військо розпадалось і швидко втрачало свою боєздатність. Обставини складались на користь пролетарській революції. Але дрібна буржуазія не дрімала. Повстанські петлюрівські загони, організовані після розгону Центральної Ради, захопили в першій половині грудня, після скинення та втечі гетьмана Скоропадського, Київ та Харків. Україна опинилась у руках перелицьованої Центральної Ради — петлюрівської Директорії, яка почала розганяти Ради та розстрілювати більшовиків. Не покладаючи надій на власні сили, Директорія, як колишня Центральна Рада, почала провадити переговори про окупацію України та боротьбу з пролетарською революцією. На цей раз переговори провадили вже не з німецьким командуванням, а з французьким генералом Ансельмом, начальником французького десанту в Одесі.

Українському радянському урядові нічого не залишалось робити, як оголосити боротьбу з Директорією. В кінці грудня радянська повстанська армія в складі двох піхотних дивізій — Аусема та

Кропив'янського — та полку Червоного козацтва почала наступ на Україну.

Дивізія Аусема та Червонокозачий полк ударили в напрямку на Харків—Полтава. 3 січня 1919 року червонці та п'ятий стрілецький полк дивізії Аусема вступили до Харкова. Дивізія Кропив'янського пішла на Чернігів та Київ.

Затримавшись у Харкові на один тільки день, червонці рушили на Люботин проти петлюрівського отамана Балбачана. В стрілецькому бою, який два полки дивізії Аусема зав'язали з корпусом Балбачана, червонці обійшли ворога й атакували його в кінному строю з тилу. Балбачана було розбито, і він утік, залишивши нам у Люботині 18 паровозів, 300 вагонів та багато инших військових трофеїв.

10 січня 1919 року червонокозачий полк святкував у Люботині свої перші роковини. На параді полку було вручено від українського радянського уряду почесний червоний штандарт. Під цим штандартом червонці заприсяглись боротися за Радянську владу до останньої краплі крови.

12 січня дивізія Аусема та червонокозачий полк виступили на Полтаву. В цей час дивізія Кропив'янського підходила до Києва. Німецькі гарнізони, що не встигли ще вибратись з України, без опору пропускали повстанську армію і дуже часто давали їй зброю.

Шляхом переможного руху до Полтави полк червонців доповнювався охотниками, найбільше із селян.

Скоропадщина та німецька окупація навчили селян із зброєю в руках захищати Радянську владу. Часто бувало так, що села посилали до полку свою молодь із кіньми, амуніцією, а иноді і зброєю.

Полк приймав добровільців обережно, з розбором, вимагаючи від кожного посвідки від ради. Люди непевні, що служили в армії Петлюри, до лав червонців не попадали.

Бої, в яких червонцям довелось брати участь дорогою Харків — Кремінчук, уже дечим відрізнялись од колишніх ешелонних боїв 1918 року. Правда, військо, як і раніше, діяло біля залізниць, боротьба точилась за великі центри, але частини пересувались уже не у вагонах, а на підводах, иноді робили досить значні переходи спішним порядком. Навчилось військо й маневрувати. Так, червонці ще під Люботином зуміли зробити маневр: обійшли корпус Балбачана та атакували його з тилу.

В безупинних боях, під ударами ворогів, беручи науку з перемог та кривавих поразок, молода повстанська армія, а з нею й червонокозачий полк збагачували свій бойовий досвід, набирали звичок і знання в боротьбі.

Полтава впала під ударами червонців та частин дивізії Лусема 19 січня. Відпочивши три дні, полк рушив на Кремінчук. Це був важкий похід: під велику снігову завирюху, при 11-градусному морозі. Та труднощі його й незгоди було переможено,

і вони тільки з'єднали полк. Молоді добровільці навчились у цьому поході рівнятись по старих, старі бачили в молоді вартих і рівних собі бійців. Витревалість і бадьорість — це було спільне придбання в цьому поході.

В кінці січня Кремінчук узяла дивізія Аусема та червонці. Одночасно дивізія Кропив'янського вибила петлюрівців з Киева і радянськими стали Дніпропетровськ та Донбас.

Лівобережну Україну було звільнено. Повстанська радянська армія стала на лінії Дніпра.

На лінії Дніпра повстанська армія реформувалась. В дивізіях було утворено штаб та політвідділи, в полках запроваджено інститут комісарів. Армія з партизанської ставала регулярною і будувалась на підвалинах суворої дисципліни та єдности командування. Недисциплінованих свавільних командирів з полків усунули, а тих з них, які зовсім розпустились, було розстріляно. Партійна організація армії збільшилася комуністами, політсклад підібрався з кращих партійних робітників. На цих підвалинах було реорганізовано й червонокозачий полк, який тепер мав 1200 шабель, 30 кулеметів та кінну польову 3-дюймову батарею.

Через те, що повстанська армія ввійшла в зносини з Махном, Григор'ївим, який зрадив тоді Петлюру, щоб потім зрадити й Радянську владу, перед молодим політскладом та командуванням постало

завдання зберегти армію від розпущеної махновщини та григор'ївщини. Це важке завдання було виконано добре умілим поєднанням метод агітації та виховничої роботи з методами чекистської боротьби.

З реформування, яке тяглось майже ввесь лютий місяць 1919 року, повстанська армія, а з нею й червонокозачий полк вийшли ще міцніші і боєздатніші, ніж були.

На Правобережжі

Боротьба за Правобережну Україну розгорнулась найбільше на Поділлі та Волині. Там було зосереджено головні сили петлюрівщини, там перебувала Директорія. Червонокозачий полк, що відпочивав під Олександрією, було перекинено та зосереджено в районі станції Ходорів при дивізії Кропив'янського. Відтіля полк перейшов до Бардичева. З Бардичева червонці в гонитві за петлюрівцями рушили до містечка Деражні й зустріли тут ворожу піхоту, що відступала. Зав'язався бій. Дві сотні полку на чолі з Примаковим обійшли фланги ворога і зробили петлюрівцям великий удар, що примусив їх відступити на Проскурів. В Деражні при червонокозачому полку було зформовано гірську батарею.

В кінці березня Петлюра, що відступав, зумів зосередити великі сили біля Шепетівки і, розбивши дивізію Кропив'янського, почав бій за Бардичів.

Взяття Бардичева загрожувало падінням Києва. Щоб утримати за собою Київ, наше командування на допомогу дивізії Кропив'янського перекинуло деякі частини дивізії Лусема. Почались бої за Шепетівку. Червонокозачий полк та 1-а кавалерійська дивізія Кропив'янського одержали завдання зробити рейд на Шепетівку й розбити тил ворога.

Червонці виступили з Деражні з двома своїми батареями — польовою та гірською. Польова дорогою відстала, а гірська застряла у багні. Щоб вивезти з багна батарею, червонці жваво спорудили міст, але не з дерева (його поблизу не було й у спогаді), а із своїх бурок, шинелей та кожухів, що їх підклали під колеса гармат, та допомогли коням вивезти батарею з болота. Шляхом до Шепетівки червонці молодецьким нальотом захопили Старокостянтинів та Заслав. В обох нальотах червонці діяли разом із першим кавалерійським полком. Нальоти ці, крім відступу петлюрівців, дали багато полонених старшин та салдатів, 12 автомобілів, склад зброї та ешелон з навантаженими на платформах гарматами та гарматнями. Вийшовши із Заслава, червонці атакували Шепетівку, але їх відкинув вогонь петлюрівської піхоти, панцерних автомобілів та потягів.

Після упертих боїв, коли піхота, яка вже підійшла, обложила Шепетівку, червонці, що зморились з рейду, пішли в резерв.

За час рейду багато червонців виявили приклад високої мужности, героїзму та самопожертви. Особливо героїчна була смерть інгуша Рамазана. Поранений на розвідці, він залишився на бойовищі. Коли його оточили петлюрівці і запропонували здатись, він гордо відповів:

— Червонці не здаються. Вмираючи, вони вбивають,— і одкрив з мавзера вогонь.

Вбивши й поранивши кілька петлюрівських салдатів, Рамазан останньою кулею застрелив себе.

Підчас боїв під Шепетівкою Радянську владу зрадив Миргородський полк, перейшовши до петлюрівців. Червонці взяли його під кулеметний та артилерійний вогонь. Зраду було покарано. Бунтівничий полк, втративши 300 чоловіка вбитими, був знищений.

Зрада Миргородського полку хоч і була ліквідована в самому початку, проте примусила наші частини трохи відійти від Шепетівки. Але відхід цей кінця боротьби на користь петлюрівців не змінив. Давши собі лад і відпочивши, наші частини за кілька днів знову почали наступ. Червонці кинулись у рейд, і в кінці квітня вони сміливою атакою захопили Острог-Волинський.

Під ударами наших частин ворог відступив до польського кордону. Від Правобережної України в Директорії залишився невеликий шматок землі. Петлюрівські салдати глузували із свого уряду: «В вагоні — директорія, під вагоном — територія».

Притиснений до польського кордону, петлюрівський уряд доживав останні дні. В цей час перед визволеною вже Україною виросла знову грізна небезпека.

З півдня почала наступ добровольча армія генерала Денікіна.

Друкар Багінський

В бою із зрадниками миргородцями та петлюрівцями, що йшли на підмогу до них, виключну ролю відограв Багінський.

Київський робітник, друкар, комуніст, учасник січневого повстання проти Центральної Ради в Києві, Багінський підчас боротьби з окупаційним німецьким військом став командиром панцерного потягу. На Дону, куди він під натиском німецької армії відступав з червонцями, Багінський із своїм загоном на 70 чоловіка став у лави Червоного козацтва, і з того часу боровся в них як товариш Примакова,— спочатку замісник командира полку, потім помічник командира бригади, потім начальник тилу дивізії і, нарешті, помічник розвідного відділу корпусу.

Підчас громадянської війни Багінський одержав 16 кулевих ран. За це червонці любовно його назвали «ружпульпарком». Синові Багінського петлюрівці, скажено олютівши на батька, випалили очі.

Безстрашний боєць, твердий та рішучий командир, веселий та бадьорий товариш, Багінський чинив

багато сміливих та славних справ. Славне діло в бою з Миргородським полком зробив Багінський за надзвичайно важких обставин.

Багінський

На двох платформах, з паровозом «кукушкою», Багінський віз із Києва до полку нову гірську батарею. Повстання миргородців захопило його біля станції Хролин на ділянці між Козятином і Шепе-

тівкою. Становище утворювалось важке. Назустріч ішов полк, що зрадив; що-хвилини міг з'явитись петлюрівський панцерний потяг. Прислуги біля гармат не було. А наступ зрадників треба було затримати: цього вимагали й обставини і наказ. Багінський не розгубився й од майже неможливого наказу не відмовився. Нашвидку знявши з платформи гармати, він з групою в сім чоловіка почав влучний та частий вогонь. Наводив та спускав усі чотири гармати Багінський сам. Сім чоловіка, незнані з артилерійною справою, тільки встигали підносити та закладати набої.

Не витримавши влучного вогню, Миргородський полк замішався і почав розбігатися в розтіч. Не встигли ще розбігтись миргородці, як показався петлюрівський панцерний потяг, на якім спереду колихався жовтоблакитний прапор з написом: «Геть, сміття з України, хазяїн їде!»

Багінський облютів і зустрів «хазяїна» енергійним вогнем. Покуштувавши хліба, соли та перцю Багінського, «хазяїн» швидко подався назад, а задоволений Багінський навантажив гармати на платформи й повіз батарею до полку.

Боротьба з білогвардійщиною

Під ударами Денікіна

Новий ворог, генерал Денікін, почав свій наступ, коли розгорілась боротьба з отаманщиною.

Вибиваючи з України петлюрівське військо, повстанська армія залишала за собою незміцнений й нечистий од петлюрівських агентів тил. Вплив комуністичної партії на селі тоді не був ще міцний, куркулі ще скрізь і всюди верховодили середняцькою масою, а селянська біднота хоч і діяла проти куркулів, але була неорганізована. Село не одержувало газет і живилось найбезглуздішими чутками та балачками. Ґрунт для агентів петлюрівщини, різних гультяїв та провокаторів був підходящий. Загони дрібних батьків та великих отаманів заполонили Україну.

З великих бандитів орудували: Махно — на Катеринославщині, Струк та Зелений — на Київщині, Григор'їв — на Херсонщині, Соколовський — на Волині, Ангел — на Чернігівщині, Шепель та Тютюнник — на

Поділлі. Хвиля погромів, звірячих убивств та жорстоких руїн прокотилась по містах та селах України.

Щоб ловити отаманів та батьків, з фронту кинуто кілька полків. Енергійна боротьба з отаманщиною, особливо після розгрому петлюрівщини, вже наближалась до краю, коли армія Денікіна, споруджена та озброєна чужоземною буржуазією, почала свій наступ на Україну.

Денікінський наступ не тільки зірвав боротьбу з отаманщиною, але й звів на нівець перемогу на петлюрівському фронті. Петлюрівці, що набрали сили, розчищаючи собі дорогу новими куркульськими повстаннями проти Радянської влади, рушили на Київ.

Становище ставало грізне, треба було швидких та рішучих заходів. 19 травня 1919 року радянський уряд України, щоб керувати боротьбою з денікінською білогвардійщиною та українською контрреволюцією, утворив Раду Оборони Республіки, яка ліквідувала окремий український фронт, а українську повстанську армію поставила в підлеглість загальному управлінню та командуванню Червоної армії.

Коли Денікін почав просуватися на Україну, червонців було знято з петлюрівського фронту й перекинено через Полтаву та Лозову на денікінський фронт, на Донецький напрямок. Це було першої половини травня. Полк до цього часу мав уже шість кінних сотень, по 150 шабель у кожній, дві батареї — кінно-гірську та кінно-польову, кінно-кулеметну

команду з 40 кулеметів та 120 велосипедистів. Перші бої на новому фронті червонокозачий полк витримав з успіхом, але вся наша армія вже відступала. і червоницям довелось одходити разом із піхотою на північ. На підступах до Харкова та Полтави,

У багаття

під Костянтиноградом відступ спинився. Харків та Полтава, крім свого стратегічного значіння, були ще важливі матеріяльні бази; треба було затримати ворога, щоб мати час вивезти великі запаси військового майна.

Взявши оборончу позицію, червонці опинились на фланґу ворога, ввійшовши рогом спереду піхотних

частин. Це становище давало червонцям можливість діяти не тільки на фланґу, але й у тилу ворога.

Вигідне для рейду становище незабаром використали. Підчас наступу нашої піхоти на Костянтиноград, червонці одержали завдання захопити станцію Кигичівка та розруйнувати в тилі вороговім залізничу лінію Костянтиноград — Лозова.

Вийшовши в тилу ворога, червонці вночі включились у ворожий телефон і довідались про сили та розташування ворога. Дві сотні вдосвіта напали на станцію. На станції нальоту ніхто не чекав. Службовці та салдати ще спали. На платформі сумирно кипів комендантський самовар, а сам комендант, безтурботно насвистуючи веселенької пісні, гуляв по платформі. Стійкових, що пробували вчинити тривогу, було забито, а коменданта захопив у полон півсотник Ветошкін. Зірвавши з свого сідла брезентове відро, він швидко та метко начепив його на голову зляканого та очманілого офіцера.

Зарубавши комендантську команду білих, червонці висадили в повітря стрілки, христовини та телеграфну станцію. Йдучи назад, сотні захопили з собою і коменданта, який так і залишився з брезентовим цебром на своїй «шляхетній» офіцерській голові.

Підчас нальоту на станцію Кигичівку двох червонокозачих сотень сам Примаков з иншими сотнями вийшов на залізничу лінію і висадив у повітря міст. Після цього сотні з'єднались, і вже ввесь полк почав

наступ на Костянтиноград. Щасливі вчинки нашої піхоти та кінниці під Костянтиноградом примусили Денікіна кинути проти нас бригаду генерала Геймана.

Під натиском цієї бригади червона піхота та кінота примушені були відступити.

Харків довелось залишити. Червонці після упертих боїв під Костянтиноградом відступили до Полтави, стримуючи натиск ворога та приховуючи собою відхід піхотних частин.

Відступаючи, полк Червоного козацтва роззброював дрібні кінні загони партизанів. До цих загонів, після переутворення повстанської армії на регулярну, набиралися найбільше вибиті з колії люди, ледарі, що одвикли від роботи й дивилися на війну, як на легкий та добрий заробіток, в кращому разі — як на спорт. Попадались серед них і кримінальні злочинці. Загони носили голосні назви — чортових сотень, сотень смерти, залізних батальйонів, народніх месників. Командували ними виборні отамани, здебільшого — політичні авантуристи та гультяї. Не слухаючись загального командування, діючи на свій страх та риск, ці загони з бойових одиниць перетворювались на розпусні ватаги, що розкладали регулярні частини.

Будуючи під вогнем ворога міцну дисциплінована армію, треба було роззброювати та розпускати їх. Шкідливий елемент при цьому довелося знищувати,

а кращий після політичної обробки вливати в лави регулярних частин.

Роззброївши кілька таких загонів, червонокозачий полк виріс до півтори тисячі шабель. Зручність управління та командування такою кількістю бійців вимагала розгортання полку на бригади. 14 серпня 1919 року бригаду було утворено. Наказ про утворення бригади, маючи на меті знищити останні пережитки колишньої партизанщини, назавжди виганяв виборність командного складу та наказував іменувати отаманів командирами.

З колишніх партизанів червонці ставали тепер бійцями Червоної армії.

Кóмуністичне виховання під огнем

Виховання червонців, як і всієї радянської повстанської армії, в умовах відступу з України була справа нелегка. Особливо важко було перевиховувати ту частину партизанів, які приходили до лав захисників Радянської влади з «антикомуністичним духом».

Здебільшого це були молоді селяни, що не пройшли суворої школи революційної боротьби та зате покуштували хмелю розгульної та вільної отаманщини. Хоч і настроєні революційно, але політично невитримані, нестійкі, вони легко заражались од селян незадоволенням проти «комунії» — не стільки проти

самої політики військового комунізму (продрозверстки, розкуркулювання), скільки проти перекручувань її на селі. Не рідко це незадоволення підтримувала антирадянська агітація петлюрівців та махновців. Міцно трималась у цій частині партизанів і колишня партизанська закваска.

Звичайно, антикомуністичні настрої заглушалися гострою ненавистю і спрагою боротьби з класовим ворогом. А партизанське свавілля сковувала дисципліна боїв. Але иноді, з найнезначнішого приводу, антикомуністичні настрої переважали, прориваючись на зовні, і тоді бурхала сліпа темна стихія. В таких випадках стійкі захисники Радянської влади перетворювались на її найлютіших ворогів та зрадників— громили ЧК, били комуністів, робили єврейські погроми, чинили грабунки, кидали бойові ділянки. Підчас відступу з України особливо часто були випадки тікання з фронту. Коли частинам, що відступали, доводилось кидати свої рідні губерні, окремі групи бійців і навіть цілі частини знімались з фронту і йшли захищати свої рідні села та округи.

Антикомуністичний настрій та партизанське свавілля виявилось і в червонців. Особливо характерний випадок стався на ст. Лубні в серпні 1919 року. Через чутку, що хтось пустив, ніби агенти ЧК не хочуть пропустити ешелону з червонцями, кілька десятків козаків вискочили з потягу, напали в пішому строю на ЧК, розігнали її та розграбували

зброю. Траплялось, що бували у червонців і гвалтування, і вбивства, і грабунки; підчас відступу це все робилось під виглядом самопостачання частин.

До дня утворення з полку бригади виховна робота серед червонців була нерозривно звязана з усією організаційною та бойовою діяльністю командного, здебільшого комуністичного складу. Спеціяльного політичного апарату полк не мав, і широкої різноманітної політичної роботи в ньому не провадилось. Та зате в полку була міцна та сильна партійна організація.

Підчас відступу з України 1919 року вона мала понад 100 чоловіка. Парторганізація керувала не тільки справою військового та політичного виховання червонців, але допомагала командному складові полку во всій його роботі.

Головне завдання парторганізації та командного складу підчас відступу з України — це було утворення міцної боєздатної частини, виховання з червонців дисциплінованих бійців, свідомих захисників Радянської влади. Боротьба з антикомуністичним настроєм та його виявленнями, зміцнення дисципліни та остаточне знищення пережитків партизанщини — становили головний зміст військової та політичної роботи комуністичного осередку Червоного козацтва.

За керовництвом та найдіяльнішою участю комуністів, командирів та рядових бійців провадилось

політичну освіту червонців — своєчасне знайомлення козаків з міжнароднім та внутрішнім становищем. Велику ролю що до цього відогравав радіо-бюлетень, видаваний у полку замість газети. За керовництвом комуністів робився і добір добровільців, чистилось лави Червоного козацтва від негідних, ненадійних та підозрілих людей.

Не легко давалось поліпшення лав, зміцнення бойової сили та революційного єднання козаків. До лав червонців, не зважаючи на чистку підчас добору добровільців, пролізали завзяті бандити, кримінальні злочинці, партизани, що зовсім розклались. Командному складові та партійній організації поруч із методами виховання доводилось часто вживати й найрішучішого заходу кари — розстрілу. Так, наприклад, за розгін ЧК та за грабунок на ст. Лубні було розстріляно понад десять верховодів та учасників цього ганебного злочинства.

Зміцнюючи ряди Червоного козацтва, підіймаючи політичну свідомість та військову дисципліну серед бійців та командирів, партійна організація разом із тим намагалася налагодити й господарське життя полку. Роботу цю викликалося не тільки потребою безупинного постачання вершників та їхніх коней, але й прагненням утворити нормальне відношення між населенням та червонцями. Відступаючи по тилу ворога, полк годувався за рахунок місцевого населення. Грунт для злочинств був зручний. У селян

часто чинили незаконні реквізиції; иноді ці реквізиції були подібні до грабунків. Частенько бувало й так, що за реквізовані продукти грошей не давалось. Все це тільки псувало відношення селян з червонцями, збуджувало в населення незадоволення, роздратування, а иноді і злість.

Борючись із будь-яким беззаконним рухом, як з боку господарників, так і з боку окремих командирів та керовників, парторганізація кинула на роботу постачання кращих комуністів. Коли спробі налагодити регулярне постачання полку за рахунок державних органів не пощастило, комуністи, що взялись за постачання, почали налагоджувати годування коштом місцевого населення. В цій справі парторганізація закликала на допомогу ініціятиву та контроль усього комскладу та козаків. По селах утворювано приймальні комісії, бюра скарг козаків та селян. Всяке злочинство карано з революційною суворістю та немилосердям. Козачим масам комуністи давали думку про обережне ставлення до селянського добра і про економне витрачування одержаних харчів. У наслідок цієї роботи господарське життя полку до кінця відступу було більш-менш налагоджено.

Коли організувалась бригада, було утворено політапарат, політсекретаріят. Але робітників у ньому було небагато — всього два-три чоловіка. А робота, коли утворилась бригада, розгорталась велика

і складна. Формування бригади, перевиховання влитих загонів (отамана Гребінки та инших), добір політкомів полків та секретарів партбюр, добір сотенних робітників, зміцнення авторитету комскладу (тепер уже не виборного) — все це вимагало великої ініціятиви та самодіяльности, політичної витримани́сти та тактичности. І все це за частого й довгочасного браку звязку з вищим командуванням та політорганом доводилось робити власними силами та засобами.

На допомогу і керовництвом, і безпосередньою роботою знову стала партійна організація. В цей час її було посилено комуністами, що їх перекинено на фронт, і вона нараховувала вже до 150 чоловіка. Політична підготовка партійної маси не була висока, та зате кожен партієць — у минулому низовий робітник або секретар осередку, або голова виконкому, або член правління профспілок — мав багатий досвід практичної роботи в масах. В бойовому та політичному відношенні партійна організація користувалась у червонців великою пошаною та авторитетом, завойованим у боях.

Навантажена політичною роботою серед позапартійної козацької маси, парторганізація провадила роботу і всередині партії. Не зважаючи на важкі обставини, партійні зібрання скликувано від двох до чотирьох разів на місяць; повістки денні складали найбільше з розбору поточного моменту, питань

виховання маси, питань побуту, взаємовідносин з населенням. Закриті зібрання відбувалися рідко, на відкриті широко притягувано позапартійних козаків та командирів.

Провадила парторганізація і роботу на селі. Велику участь у цій роботі брали не тільки комуністи, але й позапартійний козацький актив.

Широка виховна робота парторганізації дала, кінець-кінцем, навіть у важких обставинах відступу великі політичні досягнення та наслідки. З відступу та затяжних боїв під Черніговом бригада вийшло в порядку, міцною, з'єднаною і більш-менш дисциплінованою бойовою одиницею. Антикомуністичні та партизанські настрої, коли бригаду перекинули до Орла, червонці поховали на Україні разом з отаманщиною та партизанщиною. Молоді козаки навіть із колишніх партизан рівнялися по старих, а з старих багато хто вже зумів стати не тільки дисциплінованим бойцем Червоної армії, а й радянським агітатором на селі.

Оборона Чернігівського плацдарму

В той час як Денікін відсунув частини Червоної армії на північ і вже захопив Харків, петлюрівці сунули на Київ. 12-а армія, що захищала Київ, зазнала цілу низку поразок і втратила боєздатність. 28 серпня Київ було здано. Армія, що залишила

петлюрівцям панцерні потяги та значну кількість артилерії, відступала без бою до Чернігова.

Щоб прикрити відхід 12-ої армії від флангового удару денікінців, червонокозача бригада перейшла під Чернігів. Перед цим вона провадила бої біля Бахмачу, де після одного з боїв із денікінцями знищила велику банду отамана Ангела.

Під Черніговом, поки 12-а армія давала собі лад і відновляла свою боєздатність, червонці захищали чернігівський плацдарм. У лавах червонців було багато чернігівців, тому оборона чернігівського плацдарму викликала бойовий ентузіязм. Червонці не хотіли здавати рідного міста й бились, як леви.

Одного разу одна із чот 2-го полку, захоплена боєм, забралася в тил ворога. Денікінці оточили її, але чота кинулася в атаку і прорвала ворожі лави. Тільки троє червонців, втративши коней, залишилися в кільці. Розстрілявши патрони й не бажаючи здаватися, вони покінчили самогубством. Денікінський офіцер, що під'їхав до трупів героїв, сказав своїм салдатам: «Вчіться в них умирати».

Коли піхота трохи набрала сили і навіть перейшла в наступ, червонокозача бригада стала в резерв. У резерві червонці, з наказу Ради Оборони Республіки, роззброїли кавалерійську бригаду Гребінки, яка тільки те й робила, що грабувала та не виконувала бойових наказів нашого командування. Гребінку було розстріляно, а його салдатів спішено

й розбито по піхотних частинах. Краща частина з них попала до лав червонців.

Від оборони до нападу

Останніми днями вересня, коли добірні дивізії денікінської армії підбирались до Орла, червоно-козачу бригаду перекинено з-під Чернігова на орловський фронт.

Радянська республіка билася тоді в огненному кільці. Круговим фронтом стискали радянську країну чотири дужих, добре озброєних вороги. Денікін — з півдня, Колчак — із сходу, поляки — із заходу, Юденіч — із північного заходу. З Радянською Україною було покінчено. Честолюбний монархіст Денікін уже мріяв про похід на «довічну столицю царів російських — білокам'яну Москву». Гвардія добровольчої армії — корпус генерала Кутепова — просувалась простою дорогою: Харків — Курськ — Орел — Тула. На орловському фронті червонці та латиші утворили ударну групу. Спільні дії ударної групи та корпусу Буденного, який під цей час перебував під Воронежом і діяв проти генералів Мамонтова та Шкуро, що заскочили вглиб Радянської Росії, повинні були, на думку головного командування, спинити наступ і одкинути його до Чорного моря.

Ударна група одержала наказа — не звертаючи уваги на піхотні частини нашої армії, що відступали,

пропустити їх повз себе на північ і вдарити ворога з флангу.

Пропустивши піхотні частини, що підходили, червонці рушили з місця своєї розгрузки — станції Шахова — на село Мелехова. Тут їх зустрів Самурський стрілецький полк, одна із кращих частин Дроздовської дивізії. Почався бій; раптовою атакою червонці самурців розбили, до 200 із них узято в полон.

Бій під Мелеховою став початком перелому. Латишська дивізія та инші піхотні частини пішли в наступ.

Ворог, що переконався був у своїй перемозі, відступив та звільнив Орел. Це відразу піднесло бойовий дух та настрій наших частин. Після упертих боїв під селом Мелеховою, а потім біля міста Кроми, наші частини просунулися вперед. Денікінці, енергійно захищаючись, відступили від Орла залізничою лінією та шосем на Курськ. Провадячи безупинно бої ввесь жовтень місяць, та ще з міцним і певним своєї сили ворогом, наші частини виснажилися, втомилися й утратили до половини свого бойового складу. Червонці втратили 400 чоловіка та 600 коней.

Стурбований нашим наступом, ворог стяг резерви. У нас резервів не було. Денікін знову загрожував Орлу. Треба було боротися й одержати успіх із тим, що залишалося в строю.

Рейд на Фатіж — Понирі

На оперативній нараді в штабі ударної групи було вирішено: на ділянці Чернь - Чернодье пробити фронт ворогів, кинути в цю пробоїну кінноту та, погодивши рейд кінноти з дружним ударом піхотних частин, зламати кращі дивізії Денікіна — Дроздовську та Корнілівську.

Для рейду червонокозачу бригаду посилено латиським та кубанським кавалерійськими полками, і вона одержала назву кінної групи Примакова. Згодом ця група стала червонокозачою дивізією.

Перед рейдом, щоб обдурити, хоч би на перший час, денікінські штаби та глибше забратися в тил ворога, червонці, з наказу Примакова, прикинулись салдатами генерала Шкуро. Це перетворення вдалося нелегко. Мало було підготуватись іззовні: начепити на шапки білогвардійські кокарди та надягти погони, згорнути стяги та закрити їх чохлами; треба було, щоб не видати себе, змінити манери поводження між собою та командним складом, навчитись поводитися як справжні білогвардійські салдати.

Потрібна була виучка та репетиція. Старі козаки, що служили в царській армії, вчили молодих, як надягати погони, як ставати у фронт і оддавати честь, як величати офіцерів. Всю ніч проти 3 листопада до самого світанку, коли

пролунав сигнал сідлати коней, там і тут було чути і веселий регіт, і досадливу лайку: червонці робили вправи «білогвардійської» розмови.

— Товаришу командире... Прошу, ваше високоблагородіє!

— Що ж ти, чорт тебе візьми, не навчився розмовляти з офіцером.

— Товаришу воєнкоме!.. пробачте, ваше... а як далі?..

— Та я ж уже казав!

— Так, якби вилаятись, так — раз язиком повернути... Ніяк цих титулів не збагнеш.

— Не збагнеш, коли вони тебе збагнуть.

— З головою видадуть, що й казати!

Настирливістю командирів, волею та свідомістю бійців перешкоди перетворення на салдатів Шкуро, проте, було переможено.

На світанку 3 листопада 2 бригади латишів зосереджені в районі Черн-Чернодьє, раптовою атакою прорвали денікінський фронт. У пробоїну, як це й мав на думці бойовий наказ, кинулися червонці.

Рейд було почато. Всього в рейд пішло 1500 шабель, 32 кулемети на тачанках, 6 гармат, 16 патронних двоколок, 16 санітарних тачанок, 4 підривних та 4 інтендантських екіпажі. Походні кухні залишено, наказано харчуватись за рахунок ворога продуктами населення. Вершники одержали по 250

патронів і по ручній гранаті; на кожну сотню видано по 20 фунтів піроксилінових шашок.

У завданні рейду наказ ставив — розруйнувати залізничу лінію Орел — Курськ та шосе Орел — Фатіж — Курськ, що позбавляло ворога шляхів сполучення й руйнувало звязок між частинами. Одночасно з рейдом піхотні частини перейшли в енергійний наступ.

Ввійшовши у пробоїну, червонокозача дивізія витяглась у колону і посувалась по голих, білих від снігу ланах. Ворог, помітивши рух, узяв колону під перехресний артилерійський вогонь.

Серед козаків головного полку виникло деяке замішання.

Але Примаков швидко дав полку лад. Виїхавши на пагорок впереди колони, він наказав полку пройти повз себе церемоніяльним маршем і спуститися потім у балку. Витримка і спокій командира під вогнем ворога передалася бійцям: вишикувавши свої лави, головний полк, а за ним і вся дивізія, пройшли повз Примакова та його штабу церемоніяльним маршем і сховалися в балці.

Вранці 4 листопада, після кількох сутичок із корніловцями, перша бригада червонців підійшла до станції Понирі, щоб розруйнувати залізничий шлях. 2 бригада в цей час звернула на місто Фатіж. На станції Понирі, як виявилося, був білогвардійський панцерний потяг та ешелон піхоти. Люди й коні

заморилися від маршу по ланах в ожеледиці, руки й ноги дубіли від морозу і гострого зустрічного вітру, але міцне та палке бажання зламати ворога було дужче за втому і холод,— червонці почали бій.

Після обстрілу панцерного потягу та піхоти ворога артилерія 1 бригади захопила станцію. Панцерний потяг встиг утекти на Курськ. Звільнивши до 400 полонених червоноармійців та навантаживши 60 вагонів ворожого умундирування, червонці висадили в повітря на станції стрілки та христовини, а залізничий шлях розруйнували в п'ятнадцятьох місцях. Підчас захоплення станції Понирі 1 бригадою 2 бригада взяла з боєм місто Фатіж. Зарубавши шаблями офіцерську роту та комендантське командування, червонці взяли два панцерні потяги та дві восьмидюймові гармати. І панцерні потяги, і гармати через те, що не можна було повезти їх з собою, висадили в повітря. Другого дня після нальоту на Понирі та Фатіж ворог почав евакуацію Курську та Льгову. Курський губернатор секретним потягом виїхав до Харкова у «справах служби», що йому зробили сміливі червонці.

5 листопада рейд закінчено. Крім руїн у тилу ворога, рейд дав такі наслідки. Рейд та погоджений з ним наступ піхотних частин одкинув ворога, що стяг резерви та перейшов у наступ, на 100

верстов назад. Ворог евакуював Курськ та Льгов. Підчас рейду ворог втратив 1.200 чол. забитих, 9 гармат (із них 4 важкі), 60 вагонів умундирування та артилерійський обоз. Але головне значіння рейду було, проте, не в суто військовому його успіхові, не в цій поразці ворога, а в тім, що у червонців і наших піхотних частин, після цілої низки дрібних невдач та поразок, зміцніло й виросло прагнення наступу й переконаність у перемозі — одна з найважливіших і навіть конечних умов на війні.

Рейд на Льгов

Дружний натиск нашої піхоти після рейду на Понирі-Фатіж примусив корпус генерала Кутепова відступити. Ворог посів нові, тепер уже оборончі, позиції і зміцнився на них. Наші піхотні частини пробували збити ворога і з нової його позиції, але без успіху: добірний білогвардійський корпус, що мав панцерні потяги та важку артилерію, уперто чинив опір і навіть перейшов подекуди в наступ. Тоді знову вирішено кинути червонців у рейд — на Льгов. Льгов, як великий залізничий вузол, мав для ворога велике стратегічне значіння: він звязував Курськ, Брянськ та Харків; зруйнування його відірвало б білогвардійську армію від головного штабу й тилу з його живими та матеріяльними резервами.

Червонці після рейду стояли в резерві і через те, що після дощів та великих морозів стала ожеледиця, кували коней. Коли коні були підковані, бійці відпочили, червонокозача дивізія одержала бойового наказа: «Щоб не було — зруйнувати Льговський вузол».

Вдосвіта 14 листопада, коли білогвардійський фронт прорвала латиська бригада, червонці знову пішли в рейд.

Крутилась сніжна завірюха, вітер і гори снігу перешкоджали рухові, але вони й ховали дивізію, замітаючи за нею сліди. Перемагаючи гори та кручі, витягаючи та спускаючи гармати та коней на одубілих від холоду руках, червонці йшли по сніжаному бездоріжжю вперед до Льгову. Проходячи через села, червонці, переодягнені білогвардійцями, видавали себе за шкурівців, казали, що вони відступають з фронту під натиском червоних. Чутки про розгром білих перекидались із села в село і забезпечували червонцям безпеку та легкість руху, а білих лякали несподіваним нападом та розгромом.

В одному із сіл уже під Льговом червонці захопили вночі обоз та кулеметну команду Самурського полку. Офіцери команди опинилися в полоні п'яними: у них був бенкет разом із співачками харківської оперетки. Швидко протверезившись, офіцери повідомили, що у Льгові є і піхота, і артилерія, що там стоїть штаб генерала Май-Маєвського і стоять

панцерні потяги, що ніхто у Льгові не знає про рейд червоної кінноти.

На ранок Льгов захоплено раптовою атакою після короткого, але сильного артилерійського обстрілу. Над вечір Льговський вузол розруйнували. Шляхи відходу для Дроздовської дивізії було відрізано.

Про взяття Льгову фронт ворогів довідався не зразу. Відсутність звязку штаб фронту з'ясував великою бурею, що порвала чимало телеграфних проводів. Не кваплячись вийти з міста, червонці відпочили і добре нагодували коней. Забезпечивши свої частини охороною, штаб дивізії вирішив чекати на ворога. Це вирішення диктувалось найзвичайнісіньким розрахунком: ворог, коли довідається про захоплення Льгову, почне відступати, але шлях відступу лежить через Льговський залізничий вузол, отже тут частини, що відступатимуть, можна буде поколошматити. Розрахунок, як виявилось, був правильний. Вислані роз'їзди незабаром побачили рух ворожої піхоти на Льгов. У Костельцеві, одному із сіл під Льговом, піхота—3 батальйони Дроздовського полку — спинилась для бою.

Місцевість, порита кручами, не дозволяла червонцям діяти в кінному строю. Довелося почати артилерійський вогонь. Вже підчас обстрілу Костельцева штаб дивізії довідався, що для бою можна використати захоплену у Льгові 45-лінейну гавбицю. Набої для неї були, не вистачало тільки

прислуги та командирів. Згадали, що є полонені офіцери. Примаков наказав їх привести і, коли офіцери прийшли, обіцяв їм зберегти життя, коли вони погодяться стріляти по своїх. Офіцери погодились і після рішучого попередження про розстріл в разі поганої стрілянини взялись за діло. Через півгодини гавбиця почала вогонь і влучними пострілами збила дзвіницю, на якій стояли ворожі кулемети.

Підчас обстрілу села штаб дивізії одержав донесення про рух на Львов нових частин ворога, що відступав. У повідомленні зазначалось, що піхота йде без зброї, яку везуть на санях. Взнавши в козака, що приїхав з донесенням, що артилерійські стрілянини в районі руху нових частин не чути через сніжану завірюху, Примаков наказав одній із сотень захопити обоз із зброєю, не зав'язуючи бою.

Сотня не встигла виконати наказа Примакова. Один з роз'їздів з власного почину захопив обоз із зброєю. Допомогла в цій справі завірюха. Обоз із зброєю відстав від своєї піхоти на півверстви і мав невелику охорону. Під сніжаною пеленою метелиці роз'їзд непомітно підскочив до обозу і, зарубавши охорону, захопив зброю. Піхота, 4 батальйон Дроздовського полку, пішла в цей час вперед і, коли з'єдналася в селі Костельцеві із своїм полком, була без зброї. Як виявилось потім, зброю складено на сани через погану погоду. Офіцери та салдати були так певні своєї безпеки, що наважились

випустити ґвинтівки з рук. Через цю певність (на війні скрізь і завжди треба бути на чеку, готовим до бою) байдужий батальйон поплатився своєю зброєю.

Після розгрому Дроздовського полку в селі Костельцеві червонці захопили у ворога 5 панцерних потягів. Коли панцерні потяги, вислані із Курську, підійшли один по одному до станції і почали вогонь, червонці висадили в повітря за ними залізничий шлях. Панцерні потяги опинились в пастці: шляхи за Льоговом було в повітря висаджено уже давно. Щоб одержати потяги без пошкоджень, вирішили взяти їх вночі в пішому строю, без артилерійського обстрілу. Але атаки не треба було; вночі прислуга, висадивши в повітря гармати, пішла на південь, і панцерні потяги дістались без бою. Потім за два тижні один із ремонтованих потягів уже бив білогвардійську армію.

Вночі проти 19 листопада, за п'ять день після початку рейду, червонці з'єдналися з нашою піхотою. Рейд було закінчено. Ворог, що розчарувався в своїх силах, відступив на 150 верстов в глибину і втратив 500 чол. забитих, 1.700 поранених, 5 панцерних потягів, 11 гармат, 50 кулеметів та 200 вагонів військового майна. Удар зроблено було міцний, чутливий.

В гонитві за ворогом, що відступає

Після тяжких поразок під Орлом, Воронежем, де білогвардійського рейдиста — генерала Мамонтова —

взяв в шори Буденний, і під Льговом денікінська армія вже не могла очунятись. Даремно біле командування, що тепер уже поховало надії про в'їзд до Москви із гудінням дзвонів із дзвіниць, намагалось відновити міцне становище: не витримуючи завзятого та дружного натиску червоної піхоти та кінноти, білогвардійщина, що зарвалася та знахабніла, відступала вглиб. Розклад, що почався в білій армії, перетворював цей відступ на справжній розгром.

Після рейду на Льгов червонокозача дивізія кинулась слідом за ворогом, що відступав. Опір ворог становив в'ялий, без енергії. Деякі частини здавалися в полон без бою.

Біля Білгороду, що перебував ще в руках денікінців, червонці одержали 6 грудня наказа зробити рейд на Харків, відрізати білим відступ на Лозову і взяти Харків не пізніше 12 грудня. Піхота повинна була накинутись на ворога енергійним наступом.

Новий рейд був швидкий: затримували не стільки бої, скільки непролазне, через теплу годину та дощ, багно. Витримавши кілька сутичок, червонці вдосвіта 11 грудня підійшли до села Ракитного. Тут на полі між Ракитним та Озерянкою відбувся кінний бій.

На полі проти червонокозачої дивізії вишикувалась козача дивізія та 3 кавалерійських полки — драгунський, кірасирський та збірний — до 2.300 бійців. Заграла гасло сурма, ворог кинувся в атаку.

В цей час 2 батальйони латишів, що встигли зайти у фланг ворогів, почали з рушниць та кулеметів вогонь по вершниках, що мчали. Біла кіннота розбилась в своїх лавах, червонці ударили шаблями, зняли ворога і гнали його до самої Мерефи, відкіль вночі 11 грудня рушили на Харків.

12 грудня 1919 року Харків було взято, як цього вимагав наказ. Очистивши околиці міста від денікінських загонів, червонокозача дивізія після короткого відпочинку в Мерефі посунула на південь до Озівського моря, переслідуючи ворога, що втратив будь-яку здатність до опору.

8 січня червонці взяли Бердянське і врочисто відсвяткували в ньому другі роковини свого існування.

Мізерні рештки білогвардійської армії, впіймати яких червонці кинулись до Геніческу (на Озівському морі), встигли проскочити через Чонгарський міст і сховались в Криму.

До Озівського моря червонокозача дивізія, що гналась за білогвардійцями, вийшла міцною, регулярною частиною Червоної армії. Кривава наука денікінщини, що її покуштувало українське селянство, не минуло марно для червонців.

Безсоромний грабунок України, жорстока помста знахабнілих поміщиків, відвертий перехід петлюрівщини до табору контр-революції, зрада отаманщини, з одного боку, хисткість влади — з другого — примусили українського селянина-середняка не тільки

оцінити гідність комуністичної політики, але й зрозуміти перевагу міцної державної організації Радянської влади. Перелом у настрої українського села на бік визнання Радвлади і правильности політики більшовиків відбився і на лавах Червоного козацтва. Перелом цей у свідомості широкої маси козаків зміцнила політична робота.

Політична робота на шляху руху до Озівського моря зміцнила у свідомості червонців і ще одно зрушення — визнання ваги строгої, точної і чіткої військової організації, дисципліні, єдности командування та управління. Думку про потребу масової регулярної армії підказали приклади безпорадности та загибели багатьох партизанських і напівпартизанських загонів, що діяли незалежно від загального командування і не були збудовані на основах строгої дисципліни. Політична робота поглибила цю думку і зміцнила її у свідомості широкої козачої маси.

Як виросла свідомість та дисциплінованість червонців у наслідок політичної роботи з ними, показала боротьба з дезертирством. Коли прийшла дивізія на Україну, багатьох козаків дуже тягло додому. Було вжито потрібних заходів, проведено пояснювальну роботу. Козаки зрозуміли, що звільнивши рідне місто чи село, не можна боротьбу з ворогом вважати закінченою, і навіть найменше витримані, мало загартовані в боях подолали велике бажання роз'їхатись по домах. Дезертирство в дивізії

широких розмірів не досягло, з лав її пішла лише найнезначніша і найнетривкіша частина.

Від Орла і майже до самого Озівського моря дивізія не мала стрункого політичного апарату. Не зважаючи на це, політична робота не зменшувалась навіть підчас боїв. Ввесь тягар роботи, як і раніше, лежав на партійній організації. Остання одержала багато нової, свіжої сили і дібрала з них сотенних робітників. Це дозволило розгорнути осередкову роботу в сотнях і охопити керовництвом широку позапартійну масу. В наслідок роботи партійної організації та невеликої жменьки політробітників дивізії, коли вона повернулась на Україну, вже не були страшні ні петлюрівщина, ні махновщина. Політичним керовником червонців стала комуністична партія в особі сотенного осередку.

Біля Перекопу

Україна була звільнена. Радянський уряд будував і міцнив пролетарську диктатуру. По містах та селах відновлювались ради, оживали робітничі та селянські організації. Після кривавого режиму поліцайського канчука та салдатського багнета відроджувалась Радянська влада та нове трудове життя.

Але боротьба з білогвардійщиною ще не закінчилась. Нещасливого генерала Денікіна, що поїхав до Англії писати мемуари, змінив нічим невидатний

барон Врангель. Врангель вирішив Криму не здавати. Рештки білогвардійської армії спішно реформовано, доповнено кримським населенням, озброєно за рахунок англійського та французького урядів і кинено на фронт до Перекопу та Чонгарського мосту.

В боротьбі Червоної армії з Врангелем червонців перекинено до Перекопу. За Чонгарський міст бої провадила піхота.

На Перекопську шию червонці прибули в перших числах лютого 1920 року. Ворог готувався до нападу. Червонокозача дивізія, чекаючи на піхотну допомогу, несла бойову варту. Чергові бригади змінялось через кожні три дні, бо часті сутички з ворогом і тяжкі умови стоянки швидко виснажували і коней, і людей. Ворог не раз пробував наступати, але вартові частини завжди відкидали його назад. В невеликих боях та сутичках, які не давали рішучого перелому ні нам, ні ворогові, минув увесь лютий місяць. На початку березня прибула піхотна допомога, і наступ на Врангеля почався. 13 березня, після штурму ворожих шанців, наша піхота взяла Юшунь. За піхотою пішла червонокозача дивізія, але ворог, енергійно становлячи опір, зумів одбити атаку і повів контр-наступ. Наша піхота та червонці, не витримавши натиску ворога, відійшли.

В розгарі боїв під Перекопом червонокозача дивізія одержала від ВЦВК та Петроградської ради

прапори за орловські бої. Високі та почесні знаки бойової відзнаки піднесли настрій червонців, не зважаючи на відступ. Після безуспішних спроб прорватись до Криму на Перекопській шиї стало тихо. Ворог, готуючись до наступу, зміцняв оборонче спорудження. Ми стягали свіжі сили для успішнішої боротьби. Тиша тривала до двох тижнів, до кінця березня. В квітні почались бої з перемінним успіхом. 14 квітня ворог, після невдалої піхотної атаки з нашого боку, перейшов у контр-наступ і увів в бій кілька панцерних машин та два танки.

Бій розгорнувся біля хутора. Наша піхота вперше бачила танки. Важкий, але певний їхній хід, сухий тріск гармат та бряжчання гусеничних ланцюгів, самий вигляд грізної незграбної потвори примусили піхотні частини не витримати і відійти.

Перед танками залишились самі червонці. Танки наступали, танки плазували, не зважаючи на рушничний та кулеметний вогонь. Дві сотні червонців, охотників помірятися силами з танками, засіли в хуторі. Танки підібрались до хутора і полізли через рівчаки, паркани та кам'яні мури, а за танками ворожа піхота. Вже ось-ось не витримували були і червонці, та виручив козак Калиниченко. Випустивши майже в лоб кілька кулеметних стрічок, він раптом згадав, що танк нічого не зробить за десять кроків від себе, хутко знявши з поясу ручну гранату, і, вискочивши з-за муру, підбіг

до танку зовсім близько. Танк не спинився, ішов уперед. Ішов поруч з ним і Калиниченко і стукав по панцеру гранатою і кричав:

— Ей, білогвардійська сволото, відчини, я кину гостинець.

З танку ніхто не відповідав ні словами, ані пострілами. Тоді роздратований Калиниченко поліз на танк. В цей час ручна граната розірвалась, і Калиниченко поранений впав.

Посоромлений танк пішов далі, а хороброго козака підібрали і повезли. Розлючені на танки за те, що трохи здрейфили, червонці промчали під вогнем кінцевих ворогів і покришили на шматочки піхоту ворога, що ховалася за танками. Під влучними артилерійськими пострілами червонців танки попла-
зували назад до Перекопу, в тил.

На другий день після переможного бою з танками та панцерними машинами, на які завзяті козаки кидались із шаблями, ворог висадив десанту.

Десанта, що складалася найбільше з офіцерів, удало відбивала спроби діяти в кінному строю; червонцям довелося спішитись. Підтримана кіннотою генерала Морозова та аеропланами, десанта, хоч і дуже пом'ята, пішла до Перекопу, зробивши нам чималу шкоду і захопивши в червонців чотири гармати.

Спроби Червоної армії збити ворога, що закріпився на Перекопській шиї, і прорватись до Криму,

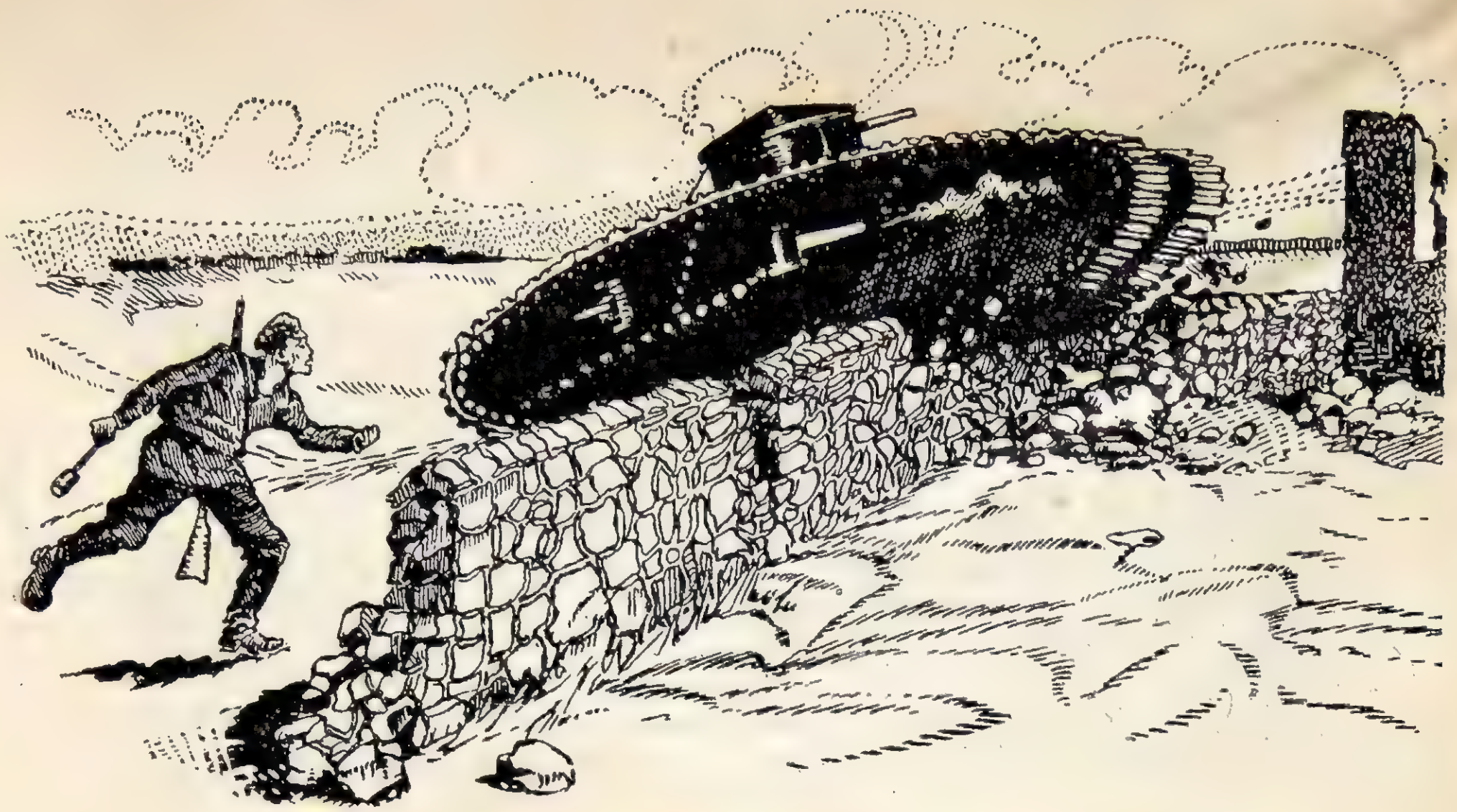

Козак Калиниченко атакує танк

майже завжди натрапляли на упертий та лютий опір. Кримський фронт, за яким Врангелеві щастило поки що жорстокою розправою та хитрим обдурюванням зберігати свою армію від розкладу, ставав серйозною ділянкою громадянської війни. Вирішено було підтягти нові сили і до Чонгарського мосту і до Перекопу, щоб одним сильним ударом кинутись на ворога.

За навчанням

Поки сили стягалися, червонці відпочивали в резерві. Крим вартувала піхота. Був уже травень, стояла спека та ясна година. Добрий час дивізія даром не гаяла. Поповнивши свої лави, вона взялась до навчання. Роблячи успіхи в військовій справі. червонці не відставали і в політиці. Якраз до моменту переходу в резерв, підіснів політичний відділ дивізії, що ввесь час був при тиловому штабі. Розгорнулась широка політична робота. Революційний порив та чуття, бойовий гарт та непорушність червоні козаки мали, але їм бракувало доброго теоретичного фундаменту — політичного розвитку. Вперше в дивізії більш-менш регулярно стали провадити політичні навчання — розмови з козаками на політичні теми, налагодили видання газети «Червоний Козак». Для ліквідації неписьменности було відкрито школи лікнепу, в години відпочинку працювали клуби та книгозбірні. Для обслуговування

Червонці на мітингу

селяни були утворені хати-читальні. Політробітники вибирали кращі форми та методи роботи.

Як пожадливо червонці прагнули знання, з якою настирливістю та охотою неписьменні козаки боролися з своєю темрявою, про це добре оповів старий учитель, якому довелося дати першу лекцію в першій школі Червоного козацтва:

Велика гасова лямпа освітлює класу. Спочатку я не міг розібрати, що тут робиться. Вся класа за лавками, в повній зброї, в руках ґвинтівки і, здається мені, що вони ще не охолонули від пострілів.

Тиша — просто моторошна. Щось каже воєнком. Мабуть, до мого приходу він уже кінчає, бо негайно звертається до мене:

— Товаришу вчителю, відкриття вже зроблено. Візьмемось за першу лекцію.

Признаюсь, мені стало страшно. Ці незвичні дула ґвинтівок біля лав, ці суворі засмажені обличчя дорослих людей, ще кілька годин тому розігріті люттю бою.

Починаю промову і почуваю, як сотні очей тих козаків з напруженою увагою вдивляються в мене. Слова ніби ковтають ці задумливі, зосереджені люди. Мене вважають за гарного вчителя, але такої гарної лекції я, мабуть, ще не давав. Мене покорила ця напружена, сувора маса, що владно вимагала знання. Мою думку підганяли дула ґвинтівок, що холонули.

І підчас цієї лекції я зрозумів усе велике значіння цієї справи, за яку боролися червонці. Я зрозумів, що майбутнє належить тому, хто може, не охолонувши ще після палкого бою, пожадливо слухати першу лекцію грамоти».

Парторганізація провела велику першу кампанію — партійний тиждень. До партії подали заяви найкращі козаки, випробувані стійкі бойці. Робота осередків, в звязку з вступом до партії нових членів, стала жвавіша, але разом з тим і складніша. Щоб підвищити політичний розвиток та ще дужче загартувати молодих членів партії, на зібраннях, поруч з питаннями практичної роботи, ставилось питання програмового тоеретичного характеру, питання партійної дисципліни. Осередки провадили свою роботу не тільки серед козаків, але й серед селян, притягаючи до цієї роботи позапартійну козачу масу.

Червона армія ставала розсадником комунізму.

На польському фронті

Перший рейд на польському фронті

Ще на початку 1920 року Польща під виглядом охорони східніх країн взялась стягати своє військо до радянського кордону. Перекидалось військо поквапливо. Догідливі пани за наказом англійського та французького урядів квапились допомогти денікінській армії, яка в цей час була вже розбита і в безладному тіканні одкотилась на південь, до Озівського та Чорного морів.

В березні польське військо перейшло кордон і разом з петлюрівцями захопило цілу низку пунктів нашої оборончої лінії. Утворився новий фронт — польський. На новому фронті ми були кволі. Головні наші сили боролись з Денікіном та Колчаком. Перекинути швидко війська з инших фронтів заважала залізнича руїна та брак харчів. Свій головний удар поляки скерували на південь. Удар був енергійний, а опір ми становили кволий. Поляки швидко посувались уперед і 5 травня 1920 року взяли Київ.

Біля середини травня почався наш контр-наступ. В наступ кинули і червонців. Знята з перекопської ділянки наприкінці травня червоноко-зача дивізія зробила 800-верстовий перехід по Україні і до середини червня прибула на Поділля до розпорядження командарму 14. Майже одночасно на польський фронт прийшла і кінна армія Буденного. Відпочивши кілька днів від важкого походу, червонці рушили з-під Говтви на Гайсин-Вінницю. Буденівці пішли на Житомир. Після кількох вдалих сутичок з познанською піхотою червонців кинули в рейд на Проскурів. Рейд цей, крім руїни ворожого тилу, мав завдання розгромити ударну групу польської армії, зібраної проти кінноти Буденного.

Рейд почався ввечері 3 липня, після прориву польського фронту біля станції Комарівки. В рейд, успішний кінець якого міг дуже знесилити поляків, дивізію проводжав командарм. Вислухавши бадьоре слово командарму, в суворій і зосередженій тиші червонці рушили в тил ворога.

В перший день червонці зробили понад 50 верстов. Ворог попадався рідко де і в невеликій кількості. Після легких сутичок з ним полки йшли під веселу музику сурмачів. На ніч дивізія розташувалася по кількох селах, виставивши колову охорону. Вислані із застави роз'їзди всю ніч ловили поліцію та жандарів.

На другий день червонці, ідучи до Проскурова, розбили петлюрівську піхоту і захопили на станції Іехнівці пасажирський потяг, в якому їхали 50 старшин петлюрівського генерального штабу. Під-час перестрілки всіх офіцерів було забито.

Над вечір 5 липня червонокозача дивізія роз-ташувалась під Проскуровом, де перебував штаб 6 польської армії, і під Чорним Островом, де була база постачання 6 армії. На нараді Примакова було вирішено атакувати Проскурів та Чорний Острів одночасно.

Вранці 6 липня атака почалась. Чорний Острів захопила 1 бригада після впертого бою атакою в пішому строю в лоб із тилу. Ворог, не витримавши атаки, утік, втративши 500 чоловіка забитих, 30 вагонів умундирування і 100 вагонів патронів та гарматнів.

Проскурів узяла 3 бригада. Коли бригада під-дійшла до міста, кінна застава ворога зустріла її вогнем. Не відповідаючи на постріли, бригада ки-нулась в атаку і вірвалася в місто. Для польського командування молодецький наскок червонців був несподіваний. Бригада захопила частину штаба 6 армії, адміністративні накази по армії, коней ко-мандарму. Сам командарм ледве встів вилетіти на аероплані. В Проскурові ворог втратив до 500 за-битих, 2 гармати та 300 вагонів військового майна. Управління 6 армії було розруйноване. Руйнуючи

тил ворога, червонці одночасно не забували і про допомогу селянам в їхній боротьбі з поміщиками. Так було і цього разу — поміщиків з їхніх насиджених місць виганяли, майно їхнє або знищували, або передавали селянам.

В одному із сіл стався цікавий випадок. Під'їжджаючи до села, червонці побачили біля панського будинку натовп селян. На ґанку стояли поміщик та два його прикажчики. Поміщик тупотів ногами і люто кричав. Ніяк не чекаючи червоних, він, побачивши загін, що наближався, подумав, що це поляки і став поводитись ще нахабніше та рішучіше. Чути було, як він кричав несамовитим голосом:

— Ви все на більшовиків чекаєте? Вам би тільки грабувати, сволота!

Червонці пришпорили коней, і загін, прорізавши натовп, підскочив до самого ґанку. Тут тільки поміщик зрозумів, що перед ним червоні, ті самі більшовики, якими він докоряв селянам.

— Бий буржуя! — прокричало кілька червонців. Поміщик і прикажчики, зробивши кілька пострілів з револьверів, кинулись тікати. Селяни також, як і поміщик, помилково подумали, що приїхали не червонці, а поляки, спочатку повтікали від ґанку врозтіч, а потім, хутко здогадавшись, що приїхали їхні друзі й захисники, взялися ловити поміщика. Звичайно, і поміщика, і двох його прислужників впіймали. Відразу ж виявилось, що вони вимагали

з селян штрафу за зайнятих на поміщицьких лу-ках коней.

— Що їм зробити? — спитав командир загону.

— А ось що! — відповів один із селян і скільки сили вдарив поміщика важкою залізною лопатою по голові.

Той упав на землю мертвий, а селяни, несамовиті з гніву, кинулись на прикажчиків. На очах червонців сталась жорстока, але заслужена і справедлива класова помста.

Будинок поміщика селяни спалили; але нічого з майна не захотіли взяти, і все воно загинуло в огні.

З Чорного Острова та Проскурова дивізія пішла в тил ударній групі польської армії, що зосередилась під Старо-Костянтиновом. Розташування дивізії, як виявилось, було не зовсім вдале. В бій, що почався, поляки та петлюрівці ввели значні сили. Червонцям довелось трохи відступити і шукати звязку з піхотою. Старо-Костянтинів узяла піхота.

Буденний в цей час захопив Шепетівку.

На шостий день рейду червонці з'єдналися з піхотою. Рейд закінчився. Наказ командарму, даючи оцінку рейдові, говорив: «Червонокозача дивізія п'ятиденним рейдом в тилу польської армії розбила 6 армію і примусила її очистити територію від Бога до Збруча».

Біля Збруча

Втративши Проскурів, Старо-Костянтинів та Шепетівку, польська армія та петлюрівці відступили до річки Збруч. На лінії цієї річки біля Волочиська зав'язався бій. Ворог стяг великі резерви, важку артилерію та вперто відбивав наші атаки.

Бій точився щось до двох тижнів. Одного разу 1 червонокозача бригада перейшла Збруч, але зазнала великої шкоди від перехресного артилерійського вогню і пішла назад.

Підчас переправи через Збруч було смертельно поранено начальника штабу бригади — комсомольця Самуся.

Смерть не займала Самуся до бою на Збручі. Організатор комуністичної молоди в Чернігові, він одного разу був заарештований за революційну запільну роботу і присуджений до кари на горло. Пізно вночі його вивели розстрілювати. Сміливо дивився в обличчя смерти Самусь, спокійно став біля муру. Чота юнкерів дала випал, Самусь упав і забився від болю. Юнкери пішли, поранений, скривавлений, але не забитий Самусь поплазував від стіни, сховався в одного з своїх товаришів і видужав.

В лави Червоного козацтва Самусь вступив підчас боротьби з денікінщиною. Важкий і кривавий, хоч і переможний шлях від Орла до Криму Самусь

пройшов на передовій лінії. Кулі і гарматні не займали його до Збруча, але на Збручі, біля переправи ворожий гарматень, розірвавшись, вп'явся двадцяттю скалками в худе тіло Самуся. Бризнула кров, смерть вже погасила очі і замкнула посинілі губи.

Комсомолець Самусь

До смертельно пораненого Самуся підбіг козак:

— Може скажеш що, Данило?

Ледве розтулив помертвілі губи Самусь і прошепотів:

— Прощай! Хлопцям передай «вперед!» — і склепив очі навіки.

Хлопці пішли вперед і під жорстоким артилерійським та кулеметним вогнем перейшли Збруч.

На ланах Галичини

Після цілої низки невдалих спроб Збруч було форсовано. Це було 24 липня, коли червонці ударили по ворогу із тилу. Поляки знову відступили. Червонокозача дивізія, взявши міста Збараж і Тарнопіль, просунулась до річки Серет, за якою сховався і зміцнився ворог. Для нового

удару по ворогу з червонокозачої дивізії та двох стрілецьких дивізій було утворено ударну групу за

Іона Емануїлович Якір

командою начдиву 45 — тов. Якіра, теперішнього командира війська Української Військової Округи. Першої половини серпня група пішла в наступ.

Перейшовши річку Серет біля села Заложця, червонокозача дивізія рушила на Львів. По дорозі на Львів червонці захопили штаб польської бригади, в якому серед мотлоху паперів найшли оперативний наказ по армії. Наказ цей встановлював порядок руху польських частин на випадок відступу від річки Серет. За наказом поляки повинні були затриматись і зміцнитись на лінії двох річок — Богу та Золотої Липи. За ініціятивою Примакова (звязку із штабом 14 армії не було і дивізія ніякої директиви не одержала) червонці знову кинулись в рейд до Золотої Липи, щоб захопити переправи і не дати ворогові зміцнитись на новій оборончій лінії. Ввечері 17 серпня переправи було вже захоплено, а 18 вранці червонці рушали вже за Золотою Липою. За день червонокозача дивізія пройшла з боєм понад 40 верстов і розруйнувала дві залізничі лінії. Львів — Бржезани та Львів — Галич. За Золотою Липою червонці довідались через ординарця командира ударної групи тов. Якіра, що кінна армія Буденного та стрілецькі дивізії йдуть на Львів. Червоні козаки в цей час були біля містечка Свіpж.

Вийшовши з Свіржу ще глибше в тил ворога, червонці втратили звязок з частинами Червоної армії.

Певний (ця певність була помилка: на війні потрібне тільки точне знання та точний розрахунок) того, що Буденний зуміє взяти Львів, штаб дивізії віддав наказа про рейд на місто Стрий.

В місті Стрії звязувалось у вузол п'ять залізничих ліній. Захоплення його не тільки руйнувало сполучення в тилу польської армії, але й розбивало її на кілька частин, підставляючи кожну частину під удари нашої піхоти.

Вранці 19 серпня червонці рушили в рейд. По дивізії було дано наказа: «вважати себе в рейді». Наказ утворив настрій рейду.

Першого ж дня рейду червонці захопили три міста: Ходорів, Жидачів та Миколаїв. Полонених поляків — їх набралося так багато, що вони стали тягаром — одпустили по домах. Від імени Радянської влади їм оголосили, що вони вільні від служби польському урядові і можуть взятися до своєї праці.

Трудяще населення міст та сіл зустрічало червонців, як визволителів. Чоловіки, жінки та діти виходили назустріч червонцям, вітали хлібом та сіллю, дівчата співали пісень та дарували козакам квітки. Дивізія йшла з музикою та піснями, хоч мета рейду — Стрий — був ще попереду. Недарма червонці склали потім пісню та співали її:

Як на Стрий ми йшли,
Поляки тікали.
А дівчата-галичанки
Нам квітки давали.

В глибокому тилу ворога, класова зненависть до якого нерідко переплiталась з національною

ворожнечею, козаки з особливою свідомістю та суворістю підтримували високе звання червоного бійця. Суворо, немилосердно карали червонці за злочини проти чести та гідности Червоної армії — за насилля, барахольство, грабунки.

Уже з самого Стрия був такий випадок. На спочинку в лісі, майже перед самою атакою Стрия, прибігла розпатлана молода полячка. Безутішно плачучи із знущання та зневаги, коверкаючи російські слова, вона оповіла про те, що невідомий російський салдат зґвалтував її в лісі. Сіра тінь сорому та ганьби лягла на суворі обличчя червонців. Тоді ж козаки кинулись шукати винуватого; як виявилось, це був сотник 1 полку. Тільки кров могла змити з червонців брудну пляму тієї ганьби. Перед усім полком було прочитано наказа: «Колишнього сотника 1 полку за зґвалтування жінки розстріляти перед полком». Сотня, якою командував винуватий, дала випал, і свавільника не стало.

Гідність і честь червонців було врятовано, а нестримані, розпусні бійці одержали грізне застереження.

На ворожій землі червонці були суворі і вибагливі не тільки до злочинів проти гідности та чести Червоної армії, але й до випадкових помилок найневитриманіших і найнесвідоміших товаришів. Характерний що до цього випадок стався в маєтку графа Потоцького.

Рейд на Стрий був так несподіваний, що фурщики не вспівали за кавалерією, і червонцям. частенько бракувало різних харчів. Особливо гостро і нетерпуче почувалась недостача тютюну. Козаки легко переносили всілякі незгоди і голод, але обходитись без тютюну не вміли і не могли, а тимчасом якраз його й не вистачало. На відпочинку в одному із сіл червонці несподівано напали на посадки домороslого тютюну. Його якраз було зрізано, а листя повішали просто на багнетах та списах сушити на сонці.

Тютюн здобули, але не вистачало паперу. Шукаючи паперу, деякі червонці розсипались по селу. Один з них, молодий козак із новаків, випадково надибав фурщика, що наважився «підслужитись».

На краю села стояв великий та багатий будинок славетного польського графа Потоцького. В будинку була чудова книгозбірня. І будинок, і бібліотеку було кинено на призволяще. От до цієї якраз книгозбірні фурщик і привів молодого козака по папір для курева. Той, звичайно, зрадів і разом з фурщиком став набивати торбу чудовими, в художніх палітурках, книгами та журналами. В цей час під вікнами книгозбірні проходив старий, статечний козак. Молодий козак гукнув і на нього.

— Заходь, тут папір для курева є!

Як же він здивувався, коли старий козак, ввійшовши до книгозбірні, раптом накинувся на козака, схопив за комір і, виштовхавши з кімнати, закричав.

— Клич сюди зараз же воєнкома!.. Хіба можна знищувати завойоване для народу?

Зніяковілий, засоромлений козачок примушений був покликати воєнкома. Цей віддав розпорядження віддати всю книгозбірню школі. Культурне майно було врятовано. Жодна книжка, жоден журнал не загинув і навіть нічого не було зіпсовано. Молодий козак одержав товариську догану, старий — подяку.

На шляху до Стрию червонці ловким маневром обдурили повітряну розвідку ворога. Коли дивізія перейшла через Дністер і перед нею вже замаячили вдалені Карпатські гори, з боку Стрия показались польські аероплани. Примаков наказав швидко переміпити напрямок дивізії, справжній напрямок і рух дивізії аероплани не помітили. Це дозволило швидше та з меншою шкодою підійти до Стрию.

19 серпня Стрий було взято. Залізничий вузол було розруйновано. Ворог, що втратив до півтори тисячі чоловіка забитих та поранених та залишив багато харчів і артилерійського майна, вже не міг зміцнитись на лінії Біг — Золота Липа. Оперативні задуми командування польської армії було порушено. Зробивши за рейд 200 верстов, червоно-козача дивізія, що забралася в глибокий тил ворога, повернулася до піхотних частин, що йшли на Львів.

В бою за місто Стрий червонцям довелося брати мости через бурхливу річку Стрий. Мостів було два — залізничий та шосейний. Коли червонці про-

рвалися до річки, поляки зміцнились за мостами. Наказ вимагав узяти мости та увірватись до міста. Дві спішені сотні 6 полку рушили за залізничий міст, дві инші сотні помчали на шосейний.

Головна чота з'їхала на міст; тремтючи від важкого галопу, загув дерев'яний поміст мосту. Польські кулемети та піхота сипнули свинцем. Чота не злякалась. не повернула назад, а кинулась вперед до середини мосту. За нею кинулись і инші чоти.

Кулі сипались градом. Забиті та поранені козаки звалювались з коней та перекидались через поручні мосту просто в річку на гостре, покрите сивою піною каміння. Смерть товаришів підпалювала ще дужче кров, надавала сили, вершники гнали коней вперед. На середині мосту чоти раптом спинились: спереду міст було заплетено дротом, завалено колючими рогачками, возами, стовпами, всім, що попало під руку полякам. Ворог зрадів та збільшив свій вогонь.

Наштовхнувшись на несподівану перешкоду, червонці одкинулись назад, намагаючись вибратись на свій берег. Ворог святкував перемогу; почувся польський гімн «Єще польська не згінела». В цей час шість завзятих бійців, комуністів з осередку 3 сотні 6 полку, з'їхались під прапор, повернули коней і з зойками «згинеш, пане!» понеслись назад, на польські кулемети та барикади. Поляки не знали, що робити, і розгубились, коли побачили, що жменька

завзятих вояк перерубала клинками шабель дріт та перекинула рогачки.

Покришивши кулеметників, комуністи проскочили на польський берег. Слідом за ними, захоплені їхньою рішучістю та завзятістю, примчали обидві сотні і, злютівши, накинулись на польську піхоту. Поляки розбіглись, червонці увірвались до міста.

Шість комуністів з осередку 3 сотні стали бойовими гордощами та славою 6 полку.

Відступ з Галичини та перемир'я

Кінна армія Буденного та ударна група Якіра, може, і взяли б Львів, коли б червонці мали вчасно підтримку. Але червонокозача дивізія, через не продуману певність свого штабу в неминучому падінні Львова, пішла в рейд на Стрий, а, коли вернулась з нього, було вже пізно. Ворог встиг зібрати сили і затримав наш наступ.

Проте червонцям було наказано вдарити на м. Миколаїв, що його одбили в нас поляки, і цим допомогти піхотним частинам взяти Львів. Вранці 24 серпня червонці рушили на Миколаїв. Гірська та лісова місцевість не дозволяла йти в кінному строю; червонці спішились і зав'язали огневий бій з польською піхотою. Підчас бою ворог одержав підмогу — панцерник, три ескадрони уланів та батальйон піхоти. Червонцям довелося відійти,

В розгар боїв за Львів польські війська прорвали червоний фронт на ділянці м. Галича. Ліквідувати прорив доручили червонокозачій дивізії.

Одійшовши з-під Львова до району Галича, червонці швидко ліквідували прорив. Не зважаючи на це, становище Червоної армії на галицькому фронті утворилось важке. Ворог розбивав енергійний наступ. Буденівська армія, за допомогою якої можна було тримати наступ, пішла на Варшаву.

Піхота та червонці відступили старими знайомими дорогами.

В першій половині вересня ворог захопив Рогатин. Двічі червонці та піхота врівались в місто, але обидва рази примушені були відходити.

Взявши Рогатин, ворог зміцнився на Чортовій Горі, високій, крутій, крейдяній скелі, покритій колючою травою. Гора була ключ до Рогатину. Кілька разів спішені козаки підходили до неї і пробували забратись на гору, але добірні польські салдати засипали червонців, що штурмували, бомбами та гранатами, заливали смертельним дощем, і червонці одкочувались назад. Після впертих жорстоких боїв біля Чортової Гори Рогатин, проте, взяли ударом з флангу та з тилу.

Успіх під Рогатином був частковий і важкого становища Червоної армії на галицькому фронті не змінив. Ворог перекивув на фронт свіже військо. А ми підкріпляти себе новими силами не могли

через боротьбу з Врангелем, проти якого Радянській владі довелось перекинути з-під Варшави і кінну армію Буденного. На боці ворога була перевага і кількісна, і навіть моральна: відхід од Стрию та Львова, невдача під Варшавою хитали бойову певність наших частин, знесилювали бойовий ентузіязм.

Підчас боїв за Рогатин кіннота Тютюнника прорвалась в тил однієї з наших піхотних дивізій. 16 вересня червоноказача дивізія під натиском ворожої піхоти та кінноти покинула Рогатин і, за наказом армійського командування, пішла проти Тютюнника. Кіннота Тютюнника та польська піхота були в цей час у м. Підгайцях та околичніх селах. Біля с. Шумляни червонцям довелося прийняти бій, щоб затримати наступ ворога та прикрити відступ 123 стрілкової бригади.

Бій було виграно. Ворог втратив 6 гармат та до тисячі багнетів. Але підчас бою під Шумлянами ворог посунув нашу піхоту на инших ділянках галицького фронту назад, і червоноказача дивізія разом з 123 бригадою стала одрізана від Червоної армії. Спереду неї була кіннота Тютюнника, а ззаду тиснула, наступаючи на наші частини, польська піхота.

Пробиваючи дорогу боями, червонці та 123 бригада вибрались з-під Підгайців до Волочиська і тут звязалися з 60 стрілковою дивізією. Це було 20 вересня, а вночі проти 21 вересня червонці перейшли

Збруч, очистили тил дивізії від кінноти Тютюнника і зміцнились на лінії цієї самої річки, з якої якраз два місяці тому почали похід у глибину Галичини.

Важко було червоним козакам кидати лани визволеної Галичини, рясно политі кров'ю Червоного козацтва, важко було залишати своїх братів на знущання польським поміщикам та жандарам. Але бойові обставини були дужчі за палке бажання червонців зберегти Галичину вільною, радянською, і червоні козаки йшли з Галичини з надією в серці на те, що галицьке селянство, яке спробувало волі, саме розправиться з своїми гнобителями та ворогами. Добре ці настрої висловив потім поет в однім з віршів про Червоне козацтво («Як Збруч-річку переходили» — Івана Кулика).

Переходили мовчки Збруч,
Міцно зціпивши зуби, до болю.
І мучила
Свідомість поразки незамиренна.
Знову край у неволі.
І знову безмірно
Будуть хижі знущатись над бідними.
Знову руїна і злидні
І жах
В залишенім краю.
Та одчаю не було в їх серцях.
І жевріло в кожнім вогнисько певности й сили.
Вище прапор червоний! Єднайте розбитії лави!
Будуть бої жорстокі. Будуть бої криваві.
Гей, тремти вже, засуджений враже!

Бо життя нам шляхи перемоги покаже.
Чуєш, сурми заграли?
Всі пригнічені, мучені з нами.
Ті, що волі на мить хоч зазнали,
Вже не можуть зістати рабами.

Бої на річці Збруч розгорнулись уперті. Сім днів наша армія відбивала натиск польських салдатів та наскоки Тютюнника. Нарешті, не витримала і в кінці вересня відійшла від Збручу — на лінію Проскурів — Старо-Костянтинів.

Польське військо просунулось до річки Біг. У цей час з Польщею почались переговори про перемир'я. Радянський уряд звертав тепер найбільшу увагу на південний фронт, де готувався рішучий удар та розгром останнього генерала контр-революції — генерала Врангеля. 12 жовтня 1920 року перемир'я було підписано. Польський наступ спинився.

Червонці, ставши на відпочинок в районі Уланів-Сальниця, набирали сили після галицьких походів та боїв.

Політробота в тилу ворога

Йдучи по польських селах та містах, дивізія провадила подвійну політичну роботу — і в власних лавах, і серед польського населення.

В нехитрої що до політики козачої маси класова зненависть до польської буржуазії перебивалась иноді національною ворожнечею до поляків взагалі,

ворожнечею, вихованою ще царатом. Війна з Польщею в уяві багатьох політично відсталих червонців виступала не як боротьба з панською державою, а як боротьба з країною, що йшла проти українського народу. Утворювалась для деякої частини козаків небезпека переродження здорової класової зненависти в український націоналізм та патріотизм.

Ще в самому початку війни з Польщею політичні робітники дивізії пояснювали козакам класовий характер польського виступу, скерованого на підтримку вже розбитої, та ще недобитої білогвардійщини. Коли ж дивізія перейшла на польську територію, цю роботу зміцнили. На конкретних, живих прикладах навіть «патріотично» настроєні червонці зрозуміли, що вони мають діло не з польським народом, а з польською буржуазією та воєнщиною, що, б'ючи білополяків на їхній власній землі, вони не тільки захищають свою землю та свою революцію, але й несуть визволення польським селянам та робітникам.

Швидко засвоєне правильне розуміння війни допомогло червонцям налагодити братерські відношення з трудящим польським народом. Одночасно воно виявило справжню ролю рядового польського салдата. Коли раніше польський салдат в' очах червонців був незамиренний ворог, то тепер він здавався одуреним братом, з яким можна було не тільки замиритись, але бік-о-бік боротись проти

польської буржуазії. В цьому козаків переконували численні випадки добровільного переходу полонених польських салдатів до лав Червоного козацтва.

Новий погляд на польського салдата виявився підчас бойових дій. Ще на початку війни червонці підчас боїв не знали милосердя — це загострювало взаємну злість та жорстокість. А тепер, залишаючись непримиренно ворожими до офіцерства, козаки милували салдатів. Полонених салдатів підчас походів по Галичині було так багато, що їх довелося розпускати. Згодом багато з них чимало зробили в справі часткового розкладу польської армії.

Політична робота серед населення також, як і серед червонців, виявляла класовий характер боротьби.

Особливу увагу в ній надавалось виявленню ролі Червоної армії, як захисниці влади та волі трудящих, як надійної сили міжнародньої, зокрема польської, робітничої класи та трудового селянства. Робота ця, підсилена уважним ставленням червонців до галицького населення, суворою боротьбою з виявленням шкуродерства та примусу, завоювала червонцям довір'я та симпатії селянства та робітників Галичини. Села та міста зустрічали та проводжали червонців не як завойовників, а як своїх визволителів від панської влади та неволі. По багатьох селах політробітникам пощастило утворити осередки Радянської влади.

Підчас походу по Галичині йшов безупинний зріст парторганізації. В середині 1920 року вона мала вже понад 400 членів та кандидатів. Це дозволило керовничим політорганам налагодити широку виховничу роботу серед червонців. Дивізія провела цілу низку агіткампаній, зміцнивши словесну та друковану агітацію жвавою роботою клубу. В Галичині, в обставинах швидких та довгих переходів, політвідділ зумів зберегти газету «Червоний Козак».

З Галицького походу червонокозача дивізія, не зважаючи на поразки та відступи, вернулась на Україну міцною, боєздатною частиною, не розруйнувавши своїх лав. Навіть мир з Польщею не вніс в лави червонців втоми, мирних настроїв та потягу додому. Зрозумілий, як коротка передишка, яку треба яко мога краще використати для підготовки до нової боротьби, цей мир, навпаки, зміцнив у червонців бадьору певність близької перемоги Радянської влади, неухильну рішучість продовжувати боротьбу.

На мирному відпочинку після припинення війни з Польщею дивізія, відпочиваючи, готувалась до нових боїв.

Проти петлюрівської армії

Після складення перемир'я з Польщею боротьба на польському фронті не припинилася зовсім: після короткої перерви вона відновилась з новою

силою, правда, не надовго, не з самою польською армією, а з петлюрівською.

Новий петлюрівський фронт був продовженням польського. Польща, однією рукою підписуючи угоду про перемир'я, другою озброювала петлюрівську армію, яка до перемир'я діяла проти Радянської Республіки в складі польського війська. Підчас мирних переговорів ця армія давала собі лад і готувалась до самостійних бойових дій проти Радянської влади. До листопада місяця 1920 року петлюрівське військо, що посідало ділянки від м. Летичева вниз на південь по річці Мурафі до Дністра, нараховувало 6 піхотних дивізій, 2 кінних та кавалерійську бригаду білогвардійського полковника Фролова, всього до 50 тисяч салдатів.

Проти Радянської Республіки, що боролась з Врангелем, готувався новий удар. Щоб застерегти цей удар, наше головне командування зосередило проти петлюрівської армії 4 стрілкові дивізії, кавалерійську бригаду Котовського та червонців, перекинених до Жмеринки з району Уланово-Сальниця, де вони стояли на відпочинку і провадили військове навчання. Тут до червонокозачої дивізії додали 17 кавалерійську дивізію та башкирську бригаду, і 1 листопада вона розгорнулась в кінний корпус Червоного козацтва.

Наступ петлюрівської армії було призначено на 12 листопада 1920 року. Довідавшись про це через

свою агентуру розвідки, штаб нашої армії вирішив випередити ворога власним наступом. Вдосвіта 11 листопада наступ почався. Червонці одержали завдання зробити рейд на Могилів-Подільськ, щоб одрізати кінну групу петлюрівців від стрілецьких частин.

Григорій Іванович Котовський

Прорвавши петлюрівський фронт біля містечка Мурафа, червонці рушили в рейд. Йшли кількома дорогами, легко виграючи у ворога стрілецькі та кінні бої, забираючи обози, руйнуючи тил. Посівши 12 листопада перехрестя шляхів біля цілої низки сіл під Могильовом, червонці спинились і почали чекати петлюрівську кінноту, що відступала під натиском нашої піхоти.

Довго чекати ворога не довелось. Роз'їзд 3 бригади, розташований біля перехрестя шляхів Віндичани-Могилів та Озаринці-Серебринці, незабаром

побачив петлюрівську кінноту — це була бригада Фролова, що йшла на Могилів. Над кіннотою майорів білий стяг. Комкор Примаков та комбриг, побачивши білий стяг петлюрівців, подумали, що ворог їде здаватись у полон і виїхали назустріч ворожій кінноті з одним з полків бригади. Помітивши один одного, обидва боки спинились на тисячу кроків один від одного.

Розгорнений білий стяг над петлюрівською кіннотою стверджував здогади про те, що ворог вирішив здаватись у полон. Не починаючи бою, Примаков послав до петлюрівців кілька козаків з пропозицією покласти зброю. Разом з козаками поскакав і командир артилерійського дивізіону тов. Зюк — старий червонець, один із товаришів Примакова.

Під'їхавши до петлюрівців, тов. Зюк гукнув:

— Ей, ви, кидайте зброю!

Петлюрівці образились:

— А ви хто такі?

Зюк гордо відповів:

— Ми червонці!

Петлюрівці, підраховуючи свої сили і сили червонців, єхидно спитали:

— А скільки вас?

Зюк по-молодецькому і переконано крикнув:

— На вашу братію вистачить!

Цього разу петлюрівці відповіли пострілами, і Зюкові довелось пуститись скоком до своїх.

Ворог вишикувався і пішов в атаку з місця в кар'єр. Тисяча кроків — дуже велике віддалення, щоб його можна було пройти скоком, не знесиливши вершників та коней. Червонці стояли на місці і чекали, коли ворог виснажиться від скаженого скакання.

Коли кулемети на тачанках почали фланговий вогонь, ворог швидко розбив свої лави і, підходячи до червонців, перетворився на натовп вершників. Тоді червонці зірвались з місця і з бойовим зойком врізались на свіжих конях в безладний натовп ворога. Петлюрівці не витримали скаженої атаки і, рятуючись від страшних ударів розлютованих червонців, кинулись у балку, де їх знищив кулеметний вогонь.

Кавалерійська бригада Фролова була побита і втекла, залишивши червонцям 2 гармати, кулемети, коней, до 100 полонених і втративши свій бойовий, жовто-блакитний прапор, що вицвів через дощ та сонце; він здалеку здавався білим і викликав здогади про охоче бажання петлюрівців здатись у полон.

В бою з бригадою Фролова трапився цікавий випадок дотепности, цієї другої зброї на війні.

Коли червоні козаки за командою Примакова атакували петлюрівську бригаду Фролова, та в замішанні відступила.

Але частина фроловців встигла проскочити в тил червонців і надибала тачанки з кулеметами. Кулеметчики вдарили по конях, петлюрівці поскакали навздогін.

Позад всіх їхав кулеметчик Минаков. Його петлюрівці якраз і догнали насамперед. Шаблі розсікали повітря, кружляли над головою Минакова, як люті птахи. Не маючи гвинтівки чи револьвера, Минаков, позбавлений можливости оборонятись, рятувався від шабельних ударів тим, що плигав по своїй тачанці з одного кутка в другий. Рано чи пізно його мусили були, проте, зарубати: здоровенний петлюровець, що скакав поруч з тачанкою, уже замахнувся над ним своєю шаблею. Кожну секунду повинен був розсікти повітря смертельний удар.

Шукаючи способів захисту, Минаков останньої хвилини згадав, що в нього є батіг, який він сам зробив для ледачої запряжної кобили. Батіг був на славу, важкий та довгий; недарма конюхи збирались його стягти.

Взявши цей батіг, Минаков, що не вірив у свій рятунок, замахнувся ним з усієї сили — удар прийшовся по очах коня петлюрівця; кінь шарахнувся з болю на бік, і петлюровець вилетів з сідла. Зарубати Минакова иншим петлюрівцям не дали товариші, що підіспіли на виручку. Потім козаки пускали дотепи з приводу Минакова:

— Минаков у нас — молодець! У нього і батіг стріляє!

Після бою з бригадою Фролова, рештки якої помчали до Могильова, червонцям трапилось атакувати своїх.

Вже в тилу збираючись до своїх полкових стягів, червонці побачили, що з фронту на них ідуть густі розстрільні піхоти та кінноти. Піхота зав'язала бій. Через деякий час кіннота почала артилерійський вогонь. Побачивши в бінокль червоні значки, Примаков вирішив, ще це бригада Котовського, і послав назустріч кілька козаків для звязку. Кіннота справді була бригада Котовського, який теж повертався з фронту після бою з бригадою Фролова й прийняв червонців за фроловців. Довідавшись від посланих козаків, що його артилерія стріляє по червонцях, Котовський відразу припинив огонь.

З котовцями обійшлось без бою, але піхота, що прийняла червонців, як і кіннота Котовського, за фроловців, дарма що до неї було вислано для звязку козаків, свого вогню не припиняла. Червонцям нічого не залишалось робити, як кинутись в легку атаку, щоб наблизитись до піхоти і показати себе. Сотня козаків, вийшовши з балок, куди червонці заховались від «братерського» вогню, атакувала піхоту, взяла кілька полонених, оповіла їм про маленьке, але неприємне непорозуміння і відпустила до дивізії з проханням зберегти патрони для ворога. Тільки після атаки піхота припинила вогонь.

Знищивши кавбригаду Фролова і розбивши кілька піхотних груп петлюрівської армії, кінний корпус Червоного козацтва взяв Могилів-Подільськ. У цей час в районі ст. Деражні на допомогу петлюрівській

армії висадились частини генерала Перемикина. Кінний корпус Червоного козацтва одержав нове завдання — взяти Деражню та розбити генерала Перемикина. Просуваючись з боями, червонці взяли 16 листопада Деражню, поколошматили військо Перемикина та одночасно біля м. Літина побили кінну дивізію Яковлева, що загрожувала ударом Вінниці.

Виконавши завдання, що його поставило армійське командування, червонці з ініціятиви штабу армії кинулись навздогін за кінною Яковлева, що відступала. Підчас гонитви штабу корпуса пощастило довідатись, що дивізія Яковлева має намір прорвати фронт біля Проскурова і піти в тил на південь, до Махна. Щоб не впустити Яковлева, червонці прискорили рух і взяли 20 листопада Чорний Острів.

В Чорному Острові телеграфісти корпусу перехопили по ворожому проводу оперативний наказ петлюрівського командування. За цим наказом уся петлюрівська кіннота — бригада Фролова, дивізія Яковлева та окрема кавалерійська дивізія — повинні були зосередитись за 20 верстов від Чорного Острова і дати бій кінному корпусові.

Вириваючи у ворога ініціятиву бою, червонці перші ударили. Метким маневром та завзятими атаками петлюрівську кінноту було розбито. Кинувши кулемети, коней, втративши багато салдатів убитих та поранених, вона помчала до Збруча на Волочиськ.

За нею потяглася піхота, ворога, що відступала під енергійним натиском наших стрілецьких частин, на чолі яких була 45 дивізія.

Біля Волочиську, де ворога зустрічали доброю січею та вогнем котовці, рештки петлюрівської кінноти зуміли прорватись, переправились через Збруч і сховались за польським кордоном.

Коли петлюрівська армія втекла на територію Польщі, польського фронту не стало.

Боротьба з бандитизмом

На Київщині та Поділлі

Розбивши Врангеля та петлюрівську армію, Радянська Росія та Україна звільнились від останніх двох фронтів громадянської війни. Але в той час, як Радянська влада в Росії могла спокійно братись за господарське будівництво, радянський уряд України повинен ще був ліквідувати спадщину громадянської війни, куркульський бунт, петлюрівський та махновський бандитизм.

Міцний український куркуль не хотів здаватись Радянській владі, і два його кулаки, підбитих, але не одірваних зовсім, петлюрівщина та махновщина, били по Радянській владі, заважаючи їй відновлювати господарство та будувати нове життя.

Через кволість рад та кволість комуністичного впливу на селі куркулям, петлюрівським та махновським агентам, щастило иноді вести за собою деяку частину середняків. Добрий ґрунт для антирадянської агітації та дій в цих випадках утворювали

продрозверстка та різний тягар та повинності громадянської війни. Але коли 1918 та навіть і 1919 року петлюрівщина та махновщина ще являли собою в деякій мірі політичні течії серед українського куркульства, то тепер вони виродились в найсправжніший кримінальний бандитизм, який тільки те й робив, що безглуздо руйнував, убивав та грабував.

Мирне будівництво вимагало знищення бандитизму збройною силою. Звільнившись від Врангеля та Петлюри, Радянська влада взялась знищувати петлюрівщину та махновщину. На фронт боротьби з бандитизмом вона кинула частини Червоної армії, найбільше кінноти. Корпус Червоного козацтва перекинули другої половини листопада 1920 року на Київщину, в район Дзюньково - Біла Церква. Тут у цей час хазяїнували петлюрівські банди. Найбільші з них були ватаги Квітковського, Гризла, Щуки, Суки - Сущенка, Сороки та багатьох инших. За півтора місяця енергійної та вмілої бойової роботи чимало банд було знищено. Деякі пішли до суміжних губерень. Придушений бандитизм вже не насмілювався тепер діяти з колишнім нахабством.

Якраз перед новим роком частини кінного корпусу, не припиняючи боротьби з місцевим бандитизмом, кинулись назустріч Махнові, який покинув Лівобережжя і, перейшовши Дніпро, мав намір проскочити через Правобережжя за польський кордон. Не тільки проскочити, але й порозбивпакувати на

Правобережжі Махнові не пощастило: другої половини січня 1921 року махновська банда, не витримавши кількох сутичок з червонцями, пішла на Лівобережжя, перейшовши Дніпро біля м. Канева.

Щоб переслідувати махновців, що втікали, з частин кінного корпусу було утворено ударну групу за командуванням славетного Котовського. Ударна група помчала за Махном, а корпус повернувся до району Білої Церкви — Таращі, де і взявся за колишню ловитву та знищування бандитських ватаг. Боротьбу з ними провадили спеціяльні загони та ударні групи, що утворювалось з різних частин корпусу. З ватаг, що залишились, найбільша та найміцніша була банда Багатиренка. За час боротьби кінного корпусу з Махном вона набрала сил і знову знахабіла. Щоб піймати її, довелось утворити особливий загін. Загін цей довго ганявся за бандою і, нарешті, піймав її біля одного з хуторів під містом Фастовом. У жорстокій боротьбі банда була знищена: багато бандитів було забито та ще більш поранено, решта цілих розбіглась по сусідніх лісах. Наприкінці лютого до корпусу повернулась ударна група і теж взялась за ліквідацію бандитизму.

Коли бандитські ватаги на Київщині засмиріли, кінний корпус перейшов на Поділля. Тут до приходу червонців Радянської влади майже не існувало. Великі та дрібні банди вільно, мов на гулянці, пересувались з одного району до другого, робили

«Робота» бандитів

наскоки на села та міста, вирізували комуністів та незаможників, спиняли та грабували потяги, навіть наважувались нападати на дрібні загони піхотних частин. Надходив уже квітень, і бандити, ховаючись в кручах та лісах, почували себе цілком добре. З особливою лютістю та енергією діяли бандитські групи Хмари, Лиха, банди Заболотного, Підкови, Чуприни, Шепеля, Иви, Угоря, Деруфа, Чорновола.

Щоб кинутись на бандитські ватаги добрим ударом, з 20 до 29 квітня 1921 року оголошено було тиждень боротьби з бандитизмом. Припинивши всіляке навчання по частинах та об'єднавши свої рухи з роботою ЧК, корпус кинув проти бандитів усі свої готові сили.

Тиждень розрісся на 2 місяці, та зате бандитизм на Поділлі було розбито. Великі банди Хмари та Лиха, зазнавши великих поразок, втекли з району Гайсина. Самого лютого Хмару було забито. Банду Підкови частково розтрощили, а частково вона сховалась за Біг. Ватага Чорновола після розгрому пішла на Херсонщину. Рештки банди Иви, що втратила в боях з червонцями три чверті свого складу, поховались в лісах. Чимало з організаторів та отаманів бандитських ватаг було розстріляно або забито.

Викорчовуючи бандитизм на Подділлі, корпус раз-у-раз викидав окремі ударні групи і до инших губерень.

В червні 1921 року корпус виділив загін проти Махна, який тоді «гуляв» по Полтавщині. Основне

середовище загону, яким командував комбриг Григор'їв, складав перший полк Червоного козацтва. Але була в ньому й піхота з артилерією.

Кілька днів загін ганявся за бандою, що ввесь час уникала бою. Нарешті 30 червня загін підійшов зовсім близько до банди, що засіла в селах Беседівка-Грилівка. Бандити оточили себе барикадами та виставили всі кулемети, що були в них.

Бій почала піхота. Бандити після 20-хвилинного бою вийшли з сіл і почали відступати. Тоді з балки вискочив кінний дивізіон червонців і примусив махновців знову ввійти в бій.

Коли почався бій, група махновців кинулася в атаку у фронт 1 нашому дивізіону, але 2 дивізіон попередив цю атаку і влучним ударом одкинув ворога. Махно кинув у бій останні свої сили з великою кількістю кулеметів. Кулемети розсіяли обидва наші дивізіони. Під прикриттям кулеметного вогню махновці зібралися в кулак і поскакали на нашу кінноту, що була в безладді. Тоді ввійшла до бою артилерія, що була з загоном. Кулак махновців було розбито.

Махновці почали були відходити, але, побачивши, що відхід утворює для них невигідне становище, знову кинулися в атаку на наші два дивізіони, що відповіли контр-атакою. Лицем до лиця зійшлися червонці та махновці. Почалася жорстока боротьба холодною та вогнестрільною зброєю. Банда не

витримала й кинулася тікати, але врятуватись їй не пощастило: наша кінnота наздогнала її та взяла на шаблі. До 300 бандитів було забито. Червонці здобули обоз, кулемети та чорний стяг банди. Самому Махнові з кучкою бандитів пощастило втекти.

За боротьбу з Махном і за всі свої бойові дії 1 полк Червоного козацтва нагороджено орденом Червоного Прапору. 48 орденів Червоного Прапору одержали командири та козаки загону.

Щоб швидше знищити бандитизм на Поділлі, на допомогу кінному корпусу дано було 24 стрілкову дивізію. Бандитизм швидко зменшувався. В значній мірі ліквідацію його прискорювала нова економічна політика. Заміна продрозверстки на продподаток, право вільного продажу та обміну хлібної зайвини зміцняли Радянську владу на селі, перетягували на бік більшовиків найбільш ворожих та незадоволених селян. Часто села самі одбивали нальоти бандитських ватаг, сами добивали бандитизм. Нова економічна політика вибила ґрунт з-під ніг бандитизму, і він падав не тільки від ударів збройної сили, але й від власної кволости, від внутрішнього розкладу.

Проте иноді він давав себе в знаки. Коли в серпні 1921 року корпус пішов на великі маневри, бандитизм на Поділлі ожив, і бандити знову взялись за нальоти, убивства та грабунки. Але цей вибух був останній. Вернувшися з маневрів, корпус почав енергійну боротьбу. В лавах розбитих банд збіль-

На бандитів

нився розклад. Отаман Шевчук розпустив свою шайку, і його помилувала Радянська влада. Левченко — політичний керовник великої банди Заболотного — з своєї охоти з'явився до Губчека з цілим загоном бандитів і здався, заявивши про визнання Радянської влади. Охоче здавалися й рядові бандити та їхні верховоди. Те, що не добили червонці, само знищувалося й припиняло боротьбу.

Рештки бандитизму серйозної небезпеки тепер не становили: корпус Червоного козацтва, виловлюючи бандитів, міг уже взятися краще до навчання. Але в кінці жовтня мирній роботі корпусу завадив польський гостинець. 27 жовтня Польща пропустила на Поділля велику петлюрівську банду під командою полковника Палія. Одночасно на Волинь увірвалася банда Тютюнника. Петлюрівські агенти та прихильники відразу ж випустили цілу низку відозв до українського селянства з закликом до боротьби проти Радянської влади. Поруч із військовими діями почалась енергійна контр-революційна агітація.

Енергійні та швидкі удари червонців знищили банду Палія, що мала понад 350 чоловіка. До 200 бандитів було зарубано, инші пішли через Збруч у Польщу. Сам Палій, поранений підчас одного з боїв, з купкою офіцерів свого штабу втік на Волинь, до Тютюнника. Але Тютюнника розбив Котовський, і обидва безславні бандити, втративши свої війська, втекли під гостинну стріху панської Польщі.

Покінчивши з бандою Палія, червонці на початку нового 1922 року знову взялися до навчання. Вибух бандитизму на весні 1922 року вже не міг стривожити ввесь корпус. Останні, передсмертні здригання бандитизму вже не були страшні. Проти банд Гальчевського, Сорви-Голови та инших верховодів корпус, не кидаючи навчання й перешиковуючи свої лави, кинув загони для знищення, які й поховали бандитизм Поділля на його розлогих дорогах та ланах.

І в боротьбі з внутрішньою контр-революцією червоні козаки зуміли показати приклади високого героїзму, свідомости і рішучости. І на цім фронті червонці зміцняли своєю кров'ю прекрасне гасло Червоного козацтва, що його викинув перед смертю хоробрий інгуш Рамазан, що загинув 1919 року:

— Червонці не здаються!

Тут треба розповісти про героїчну смерть козака Калініна. Правда, цю смерть викликала прикра помилка тов. Калініна, але ця причина ніяк не зменшує її величности, навпаки, вона зайвий раз показує, які хоробрі та завзяті були герої Червоного козацтва. Діло було так.

Поранений у лісному бою з бандою Гальчевського — це було в травні 1922 року — Калінін, колишній помічник командира чоти 10 полку, упав із коня й так розбився, що лишився лежати на землі. До нього кинулися козаки 7 полку. Через те, що ніяких прикмет вони не мали, Калінін вважав

їх за бандитів. Не бажаючи здаватися в полон, він вихопив нагана і застрелився на очах своїх бойових товаришів.

Козаки 7 полку, вислухавши оповідання про цю смерть, ухвалили передати наган Калініна проводиреві червоного козацтва Примакову, як спогад про хороброго бойового товариша.

Револьвер було вручено на партійній конференції 2 дивізії. Приймаючи його, Примаков сказав:

— Важко, товариші, приймати наган, з якого стрілявся наш товариш Калінін. Ще важча думка про втрату Калініна. Але разом із тим я пишаюся з того, що друга дивізія — ще молода дивізія Червоного козацтва — уже кров'ю своєю освячує наші гасла, за які билась чотири роки республіка та її вірні червоні козаки. Присягаюсь, що і я не здамся в полон, а волітиму покінчити з собою з цього самого нагану.

Словами свого проводиря та командира червонці ще раз підтвердили свою вірність героїчному гаслові: «Червонці не здаються!»

Цьому гаслові український поет Єпік присвятив свою пісню «Думу про сотника Ганджу». Ганджа — не видумана особа. Це один із кращих і найхоробріших бойців Червоного козацтва, справжній пролетар, людина невгамованої енергії та дикої сили. В бою з німцями, під Батуріном, він на чолі своєї сотні прорвався з ворожого кола і цим врятував сотню

від полону. Загинув у бою з німецькими салдатами під Горобцівкою. «Дума про сотника Ганджу» якраз

Ганджа

і присвячена цьому зухвалому прориву з ворожого оточення. Ось ця пісня:

В нічку темну, темненьку
Ворог лютий наступає —
Б'є, рубає.
Спочивать молодим червонцям
Не дає — наганяє...

Шляхами важкими, лісами густими
Рано-раненько
Виступали козаченьки тихенько-тихо.
Зідхали, долю кляли-проклинали:
Свою рідну країну німцям липали —
Тяжко мали.
Надію клали — битись,
Німцям не коритись.
«Швидше сніг упаде влітку,
Небо прорветься,
Земля здригнеться-тріснe,
Ніж будуть у нас німці панувати,
Шкіру драти-здирати,
Бідних зневажати, тягти, розпинати».

* * *

То не хмари плили тихо з заходу,—
Червонці відступали тихо-нечутно.
Всюди було одиноко
Сумно, сумно...
У містечку Батурині
Темна ніч застала,
Як німці-злодюги
Сотника Ганджу кругом обступали.
З одного боку вороги — ліс густий,
Кругом степ широкий-далекий.
Вороги облягли,
Кричать, гукають:
«Не вирветесь, більшовики люті.
Буде всім вам капут тута!»
Тоді червонці тее зачували,
Зубами скриготали,

Кляли - проклинали:
Німців - злодюг порубати,
Самим до полку свого
З сотником Ганджею прибути.
А Ганджа — сотник молодий, завзятий,
Робочому бідному люду вірний навіки,
Червонців збирає,
Їх наставляє:
«На ворога за мною кулями летіть.
Рубайте ворогів, як капусту, січіть.
Крізь ліс багнетів пробивайтесь,
В руки живими німцям - злодюгам
Не давайтесь — бийтесь».

* * *

Гей, що то за крик, що за гук?
Червонці - хлопці, козаки молодії,
На німців блискавицею налетіли
Спільно, грізно.
Через місто Батурин вітром легким летіли.
Поміж себе тихо - тихенько гомоніли.
Не сто вітрів дужих в село вірвалось,
Сонце в огні, димові, куряві заховалось,—
Сто червонців з сотником Ганджею
На німців налітали,
Били,
Рвали,
Рубали,
Собі стежку до полку прочищали...
Силу - силенну німців забили
Ще і зброї - добра з собою взяли...
До полку прибували,
Ганджу з Примаченком радо вітали,

Братами-товаришами звали,
Клялись до смерти битись,
Цілувались:
«Були ми у німців у тяжкій неволі —
Зараз на кониках у вільному полі,
Будемо, поки живі,
Битись, рубатись.
Хай вороги знають:
Червонці не здаються—
Б'ються,
Вмирають.

Політична робота

На фронті боротьби з бандитизмом політична робота в корпусі зосередилась найбільше на поясненні контр-революційности петлюрівщини та махновщини. Завдання як-найшвидшої ліквідації бандитизму політробота звязала з завданнями внутрішнього та міжнароднього зміцнення Радянської влади, завданнями мирного господарчого будівництва. Руїнницька робота бандитів та підтримка їх польським урядом показали червонцям, що бандитизм, якою б революційністю він не прикривався, треба знищити. І бандитизм було знищено.

Поруч із роботою в лавах козаків, корпус підчас боротьби з бандитизмом провадив партійну та політичну роботу серед населення. Щоб оздоровити і зміцнити місцеві партійні та радянські організації, політвідділи корпусу виділили низку відповідальних

партійних та радянських робітників. Робітників цих ввели до складу парткомів, виконкомів, до правління професійних організацій. За керовництвом політорганів та парторганізації корпусу відбулась ціла низка конференцій. З особливим успіхом відбулись позапартійні червоноармійські та селянські конференції. По деяких селах політробітники вперше утворювали ради та комнезами.

Спільна робота партійної організації та політорганів утворила міцну спілку Червоної армії та селянства. Парторганізація, що уже набрала сил і виросла, завоювала довір'я позапартійної маси і назавжди стала їй за політичного керовника та проводиря.

На варті революції

Після ліквідації бандитизму корпус перейшов на мирне становище. Для Радянської України почався час великого будівництва, для червонців — період військового та політичного навчання. На зміну старим, загартованим у боях козакам з'явилась робітнича та селянська молодь і з гордістю взяла від старих зброю та славні бойові прапори червонців. За «особливі заслуги перед робітничо-селянською владою в героїчній боротьбі частин корпусів з ворогами революції» корпус одержав ім'я 1 Кінного Корпусу Червоного Козацтва ім. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Комсомол України, що послав до лав Червоного козацтва 600 кращих комсомольців, взяв над корпусом шефство. Щоб відзначити заслуги Червоного козацтва перед міжнароднім пролетаріятом, французька та німецька комуністичні партії також узяли шефство над Червоним козацтвом: французька компартія — над першою дивізією, німецька — над другою. Цим самим було покладено початок братерській спілці червоних козаків з передовими

загонами французьких та німецьких робітників. Кривавий шлях боротьби, поразок та тривог корпус залишив ззаду. Чи надовго це — залежить не від нас, а від наших ворогів, які ще марять божевільною, неможливою думкою зламати Радянську владу збройною силою. Комуністична партія, що випестила Червоне козацтво, повела молодих червоншів уже не до боїв, а до мирного навчання, до підготовки бійців-захисників та будівничих радянської держави.

Нелегко і не без жертв пройшло Червоне козацтво свій славний шлях: 3.550 бійців полягло кістьми на цьому шляху, 10.650 козаків одержали рани. В боргу червонці не залишились. За громадянську війну вороги Радянської влади мали від Червоного козацтва великі, дошкульні втрати:

Забитих:

Генералів та офіцерів — 400. Салдатів — 3.300.

Полонених:

Генералів та офіцерів — 250, Салдатів — 4.160.

Але, крім живої сили, вороги в боротьбі з Червоним козацтвом втратили:

Гармат справних — 82, Гармат несправних — 38, Кулеметів — 790, Панцерних потягів — 7, Танків — 2, Панцерних автомобілів — 5, Аеропланів — 14, Гарматнів — 1.200 тисяч, Патронів — 5 міл., Гвинтівок — 300.000,

Автомобілів—29, Паровозів—12, Вагонів з амуніцією—100, Вагонів з умундируванням — 300, Складів із зброєю, гарматнями та амуніцією — 5, Панцерних тракторів — 2, Санітарних потягів — 2, Пароплавів річної флотилії — 12, Радіостанцій — 5, Телеграфно-інженерного майна — 50 вагонів.

Але, звичайно, не трофеями, не полоненими, не забитими гордіє Червоне козацтво, а переможною героїчною боротьбою за пролетарську революцію, за Радянську владу, за комунізм.

Ця велика боротьба — приклад теперішнім червонцям, завжди готовим до бою.

Червоне козацтво — дитина пролетарської революції на Україні. У міру того, як росла, міцніла та організовувалась пролетарська революція на Україні, зростав, міцнів та організувався могутній кінний корпус з невеликого кавалерійського загону. Міцно і сторожко стоїть на варті Радянської влади він, охороняючи завоювання пролстарської революції.

Кине ворог виклик пролетарській революції, корпус кинеться лавою на боротьбу з першого поклику радянського уряду і, поведений комуністичною партією, з комсомолом у передніх лавах, знову змагатиметься за робітничо-селянську владу, за Всесвітній Жовтень.

ЗМІСТ

Стор.

Організація Червоного козацтва 5

Пролетарська революція на Україні й Червоне козацтво . . . 5
Як це сталося? 10
Хто такий Примаков 15

Проти Центральної Ради 20

Перший наказ 20
Бойове хрещення червонців та визволення Києва 23

Великий відступ 26

Окупація України 26
На почесній охороні радянського уряду 28
Партійний осередок підчас відступу 28

Похід на Україну 31

Повстанцям на допомогу 31
Партизанська боротьба 38
Визволення Лівобережної України 40
На Правобережжі 44
Друкар Багінський 47

Боротьба з білогвардійщиною 50

Під ударами Денікіна 50
Комуністичне виховання під вогнем 55
Оборона Чернігівського плацдарму 61
Від оборони до нападу 63
Рейд на Фатіж-Понирі 65
Рейд на Льгов 69
В гонитві за ворогом, що відступає 73

Стор.

Біля Перекопу 77
За навчанням 82

На польському фронті 86

Перший рейд на польському фронті 86
Біля Збруча 91
На ланах Галичини 92
Відступ з Галичини та перемир'я 100
Політробота в тилу ворога 104
Проти петлюрівської армії 107

Боротьба з бандитизмом 116

На Київщині та Поділлі 116
Політична робота 130

На варті революції 132

Ціна 50 коп. (Р)

1182